

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI**

**HRİSTİYAN SİYASİ İLÂHİYATINDA EGEMENLİĞİN
DÖNÜŞÜMÜ VE AUGUSTINUS AURELIUS**

Yüksek Lisans Tezi

Serbest Can ENSARIOĞLU

Ankara-2019

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI**

**HRİSTİYAN SİYASİ İLÂHİYATINDA EGEMENLİĞİN
DÖNÜŞÜMÜ VE AUGUSTINUS AURELIUS**

Yüksek Lisans Tezi

Serbest Can ENSARİOĞLU

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Abdurrahman SAYGILI

Ankara-2019

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU (GENEL KAMU HUKUKU)
ANABİLİM DALI

**HİRİSTİYAN SİYASİ İLÂHİYATINDA EGEMENLİĞİN
DÖNÜŞÜMÜ VE AUGUSTINUS AURELIUS**

Yüksek Lisans Tezi

Serbest Can ENSARIOĞLU

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Abdurrahman SAYGILI

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Doç. Dr. Abdurrahman Saygılı
- 2- Dr. Öğr. Üyesi A. Eray KONTACI
- 3- Dr. Öğr. Üyesi Hande Güler Sarı

İmzası

Tez Savunması Tarihi: 19/09/2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç. Dr. Abdurrahman Saygılı danışmanlığında hazırladığım "Hıristiyan Siyasi İlahiyatında Egemenliğin Dönüşümü ve Aurelius Augustinus (Ankara. 2019) " adlı yüksek lisans ☒ - doktora/bütünleşik doktora ☐ tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 03.12.2019
Serbest Can ENSARIOĞLU

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR CETVELİ.....	ii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜNÜN VE BUGÜNÜN EGEMENLİĞİ

1.1. Modern Egemenlik	11
1.2. Modern Öncesi Egemenlik	25

İKİNCİ BÖLÜM

HIRİSTİYANLIĞIN İLKEL VE ÖNCÜL KAYNAKLARI

2.1. İsrailoğulları Tecrübesi	29
2.2. Roma'dan Gelen ve Roma'ya Çıkan Yollar: Aeterna Roma.....	36
2.3. Tanrı Melekûtuna Doğru: Anno Domini	41
2.4. Elçiler ve İlk Kiliseler.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AUGUSTINUS VE TANRI DEVLETİ

3.1. Augustinus'tan Önce.....	54
3.2. Augustinus Aurelius	58
3.3. Augustinus Sonrası	72
SONUÇ	80
KAYNAKÇA.....	87
EK 1:.....	93
EK 2:.....	108
EK 3:.....	109
ÖZET.....	118
ABSTRACT	119

KISALTMALAR CETVELİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Civitate Dei	: De Civitate Dei: Contra Paganos
Ed.	: Editör
Esk. Yun.	: Eski Yunanca
Fr.	: Fransızca
Ltn.	: Latince
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
N.A.T.O.	: North Atlantic Treaty Organization
O.P.E.C.	: Organization of the Petroleum Countries
p.	: Page
s.	: Sayfa
Vb.	: Ve Benzeri
Vol.	: Volume

GİRİŞ

Genel Kamu Hukuku'nun, diğer hukuk dallarının çoğundan ayrılarak "...devleti yalnızca belirli bir alandaki işlevleri açısından değil, bütün niteliklerini ve işlevlerini kapsayan, bir bütün olarak ve güncel pozitif hukuk verilerine bağlı kalmadan tarihsel gelişimi içinde incelemeyi..."¹ amaçladığını kabul edersek eğer çalışmamız, Zabunoğlu'nun Jellinek'ten aktardığı Devletin Genel Kuramı "*allgemeine Staatslehre=theorie generale de l'Etat*" tanımı kapsamındaki incelemelerin bir alt başlığı olan, Devletin Genel Sosyal Kuramı "*allgemeine Sociallehre des Staates*"² çerçevesinde değerlendirilmelidir. Kanımızca, devleti incelerken onu yalnızca hukuksal kurumlarla değil, tarihiyle, doğasıyla ve iktidâr ilişkileriyle anlamaya çalışmak metodolojik bir gerekliliktir.³

Benzer bir yaklaşımla Levent Gönenç, post-komünist ülkelerdeki anayasal gelişmeleri incelerken:

*"Hukukçular anayasaları genellikle pozitivist bir bakış açısıyla incelerler. Yalnızca verili bir hukuk sistemindeki anayasal hükümlerin diğer hukuk kurallarıyla ilişkisini değil, bu hükümlerin bireysel vakalardaki anlamını da belirlemeye çalışırlar. Dolayısıyla pozitif hukuk teorisi, anayasal değişikliklerin usulüne uygun yapılıp yapılmadığını, bu değişikliklerin yetkili organlar tarafından gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğini ya da bunların başka anayasal hükümleri veya hukuk sisteminin tamamını etkileyip etkilemeyeceğini açıklamakta yardımcı olur. Ama muhtemel anayasal değişikliklerin sebeplerini ve dinamiklerini açıklamak için elverişli olmaz. Bir diğer deyişle anayasal değişikliklerin hukuki veçhelerini incelemek "nasıl" meydana geldiklerini açıklar ama "neden" geldiklerini açıklamaz."*⁴

demekle anayasal gelişmeleri ve değişimleri salt hukuki bir yaklaşımla ele almak eğiliminin sakatlığını ortaya koyarken, bizim için de tüm kamu hukuku incelemelerinde kullanmaya elverişli bir bakış sunmuş olur.

¹ Rona Aybay, *Genel Kamu Hukuku: Devlet (18.-20. Yüzyıl)* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 9.

² Yahya K. Zabunoğlu, *Devlet Kuramına Giriş* (Ankara: İmaj, 2015), 28-29.

³ Abdurrahman Saygılı, "Devlet Teorisi'nde Tarihin Yeri: Bir Kurgudan Hikaye, Bir Hikayeden Hakikat Yaratmak," *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 9, S. 2 (2018): 453.

⁴ Levent Gönenç, *Prospects for Constitutionalism in Post-Communist Countries* (The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 2002), 4.

Batı'nın hukuksal geleneğinin oluşumunu mercek altına alırken, bu geleneğin Hristiyan düşüncesine dayanan köklerine de geniş yer ayıran Harold Berman çalışmasına, temel kaynaklarının *İsrail, Yunanistan ve Roma*⁵ olduğunu belirterek başlamayı uygun görmüştür ve bizim çalışmamızın ilerleyen başlıklarına da konu olacak bu kaynaklar esasında Hristiyan düşüncesinin temel kaynaklarıdır. Bu gerçek bize, yalnızca hukuki bir kuram oluşturmaya niyetlenilse bile, tam olarak ne üzerine çalışıldığını anlamak için bu sosyal kaynaklara eğilme zorunluluğunu açıkça göstermektedir. Kamu Hukukunun Temelleri kitabının “teolojik-siyasi mesele” başlığında Martin Loughlin, kamu hukukunda Hristiyanlığa dair meselelere sıklıkla rastlanılmasının şaşırtıcı olmadığını ve bu ana sorunların peşinden giderken yalnızca kamu hukukunun kökenlerine dair bir şeyler anlatmak değil, kamu hukukunun mahiyetine dair bir soru yönelmek⁶ amacında olduğunu söyler. Tıpkı Saygılı'nın hukuk âleminde kamu-özel ayrımının yeniden ortaya çıkışında Burjuvazi'nin payını sorgulamakla yaptığı gibi.⁷

Genel olarak, “devlet kudreti kullanımı” kriteriyle tanımlanmaya çalışılan “...kamu hukuku ve tarih atbaşı ilerler.”⁸ Bu türden bir tarih incelenmesinin imkânı bakımından Hobsbawm bizi şu ana dek geçmişi ve bugünü arasında kıyasa uygun malzeme sağlayan tek toplumun Batılı kapitalist toplum olduğu⁹ konusunda müjdelerken, “[b]ir esin kaynağı ve ideoloji olarak tarih, kendi bağrında kendi kendini haklı çıkaran bir mite dönüşme eğilimi taşımaktadır”¹⁰ diye uyarır ve Renan'ın (1823-1892) “Tarihi çarpıtmak, bir ulus olmanın asli bir öğesidir.”¹¹ maksimini de hatırlatır. Devletin, kudretin, hukukun ve insanın ne olduğunu yalnızca içine girince

⁵ Harold J. Berman, *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1983), 3.

⁶ Martin Loughlin, *Kamu Hukukunun Temelleri* (Ankara: Dipnot, 2017), 28.

⁷ Saygılı, “Devlet Teorisi'nde Tarihin Yeri: Bir Kurgudan Hikaye, Bir Hikayeden Hakikat Yaratmak,” 442.

⁸ Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir* (İstanbul: Yapı Kredi, 2018), 134-35.

⁹ Eric J. Hobsbawm, *Tarih Üzerine* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2009), 26.

¹⁰ Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, 43.

¹¹ Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, 31.

anlayabileceğimiz bir alandayızdır artık. Bir çeşit *credo ut intelligam*¹² alanında. Mitoloji, tarih ve hakikat üçgeninin içinde...¹³ İdeolojinin ontolojiyi var etme imkânı bulduğu yerde. Hakikatin yaratıldığı ve kutsandığı bu alana giriş, bir örnek tarih olarak yaşayan ve tekrarlanan mitlerle¹⁴ mümkün olur. Çünkü “[m]it bir dil biçimidir, dil bizi kendimizi ve dünyamızı anlamamıza yatkın kılar”¹⁵ ve insan, farkında olmasa da mitlerin içinde düşünür.¹⁶ Kısacası “...mitos toplumun onun aracılığıyla kendini düşündüğü simgedir.”¹⁷ Bu bağlamda konumuz özelinde, büyük Dinler Tarihi bilgini Mircea Eliade’nin Peder Beirnaert’ten referansla “*Hristiyan kutsayıcılığının imgeleri ile simgeciliğinin ... tanrısal gücün tarihe müdahale etmesine kapı araladığını...*”¹⁸ açıkça ortaya koyduğunu da belirtmek gerekir. “*Böylece, Hristiyanlık teolojisi başlıbaşına bir politika, üstelik bir egemenlik ve iktidar modeli olarak ortaya çıkar.*”¹⁹ Ve biz anlarız ki “[m]itos tamı tamına siyasetin ta kendisidir.”²⁰

Girişte olabildiğince tanımlamaya çalıştığımız bu alan, son tahlilde tüm bu özellikleriyle iki toplumsal fenomenin ortak zemini olduğundan çok önemlidir. Bunlar insan yaşamında temel öneme sahip kavramlar sayılan din ve iktidârdır.²¹ Yaslanabileceği her türlü hakikat zemini binlerce yıl içindeilmek ilmek örülmüş insanoğlu için, düşünürün duvar-geçen olamamaya²² giydiği hüküm buradan çıkar. Mitoloji-tarih-hakikat üçgeninin bir örneği vardır ki, Batı Geleneği denilen şeyi bir bütün olarak inşa etmekte eşine pek az rastlanacak önemi haizdir. Aurelius

¹² Ltn. “İnanıyorum, öyleyse anlayabilirim.” Bu sözün, çok yakın anlamlı Augustinus ve Clemens versiyonları da mevcuttur. Bkz. Augustinus, *İstencin Özgür Tercihi Üzerine* (İstanbul: Say, 2015), 52.

¹³ Bu geometrik isimlendirme Saygılı’dan ödünç alınmıştır. Bkz: Abdurrahman Saygılı, *Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı* (Ankara: İmaj, 2018), 7.

¹⁴ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş* (İstanbul: Alfa, 2018), 455.

¹⁵ Claude Levi-Strauss, *Mit Ve Anlam* (İstanbul: İthaki, 2018), 8.

¹⁶ Levi-Strauss, *Mit Ve Anlam*, 23.

¹⁷ Cemal Bali Akal, *Hukuk Nedir?* (İstanbul: Zoe, 2019), 246. Akal bu tanımlı Marcel Mauss’tan aktarır.

¹⁸ Mircea Eliade, *İmgeler Ve Simgeler* (Ankara: Doğu Batı, 2018), 179.

¹⁹ Saim Tuğrul, “Tek Tanrı’nın Aşkın Egemenliğinden Siyasetin İçkin Egemenliğine,” *Amme İdaresi Dergisi* 46, S. 1 (2013): 157.

²⁰ Saygılı, “Devlet Teorisi’nde Tarihin Yeri: Bir Kurgudan Hikaye, Bir Hikayeden Hakikat Yaratmak.”:451

²¹ Meerten T. Borg, “Din Ve İktidar,” *Din Sosyolojisi: Kuram Ve Yöntem*, ed. Peter B. Clarke (Ankara: İmge 2012), 314.

²² Cemal Bali Akal, *İktidarın Üç Yüzü* (Ankara: Dost, 2019), 66.

Augustinus'un geniş külliyatıyla yarattığı zeminden bahsetmekteyiz. Bugün tamamen dışında bulunup bulunmadığımızı tartışmak istediğimiz zemin. “Nerede tarihin bir döneminde Hristiyanca düşüncelerle hükmedilmişse, orada Augustinus'un etkilerine rastlamak mümkündür.” Bu önerme, çalışmamız boyunca sınanmaya çalışılacaktır.

Dinin rolünü yaratan kaynakların kurumasıyla²³ büyüünün bozulduğu düşünülen dünyada, sekülerleşme aşkınlığı yok edemez, o “...içkinliğin içine çekilir.”²⁴ Eliade'nin bizi demistifikasyon yanılgısına²⁵ karşı uyarması da bundandır. Çünkü varlığın bilinci, evrendeki mevcudiyetin üstlenilmesi dinsel bir tecrübedir.²⁶ “Gerçek ve anlamlı bir dünya bilinci sıkı sıkıya kutsalın keşfine bağlıdır.”²⁷ “Burada sadece “kutsalın” bilincin yapısı içinde bir unsur olduğunu; onun, bilincin tarihi içinde bir dönem olmadığını...”²⁸ belirtmek yetecektir. Bahsedilen aşkınlık, varlık bilincinin ve kimliğin yaratımı için gereken “dışsallık” olarak algılandığında, neden yok olamayacağı daha net görülebilecektir.

“İnsan normal, sıradan deneyimlerinden bir ekstasis, bir “dışarı çıkış” arar.”²⁹ Varlığa dair dışsal bir sağlama sayılacak bu çıkış anlarına duyulan ihtiyacı yine en güzel Augustinus izah eder. “İnsan hakikaten var olduğunu hissetmekten zevk duyar...”³⁰ Eski Yunanca'da, cezbe halindeki bu çıkışı ifade eden sözcük -ekstasis- aynı zamanda bir kelimeyle kökünde ortakır: *Existence* (varoluş). Bizzat “var”lığın kutsal inşasını gösteren bu etimolojik ilişkiyi rastlantısal bulmaya mütemayil okur için “vecd” ve “mevcudiyet” arasındaki ilişkinin de tıpatıp aynı olduğunu sunmak isteriz. Benzeri bir ilişki, genellikle “barış, esenlik” anlamı ile tanınan fakat İsrailoğulları'nın Kutsal Tapınak'ta tecrübe ettiği ekstasisin de kavramsal karşılığı olan “shalom” için geçerlidir,

²³ Marcel Gauchet, *The Disenchantment of the World: A Political History of Religion* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1999), 4.

²⁴ Tuğrul, "Tek Tanrı'nın Aşkın Egemenliğinden Siyasinin İçkin Egemenliğine.", 157.

²⁵ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı Ve Sosyal Fonksiyonu: Yaratılış Özlemi* (İstanbul: Kabalcı, 2015), 83.

²⁶ Ibid, 25.

²⁷ Ibid, 13.

²⁸ Ibid, 13.

²⁹ Karen Armstrong, *İncil: Kitab-ı Muhaddes* (İstanbul: Versus, 2016), 6.

³⁰ Saint Augustine, Bishop of Hippo, *The City of God: Against the Pagans*, trans. Marcus Dods (Peabody, Massachusetts: Hendrickson, 2017), 333.

“bütünlük,tamlık” anlamına gelir.³¹ Mimari eserler, ikonlar, heykeller, büstler ve diğer plastik sanat ürünleriyle birlikte ilahiler, kilise müzikleri, zikirler, danslar, stadyum gösterileri, milli marşlar gibi fonetik ve ritmik sanat öğeleri barındıran tüm duygulanım araçları bu çerçevede anlaşılmalıdır. Modern düşüncenin din yerine sanatı ikame edilebilir bulması da bir bakıma bundandır. Ayrıca erginlenme ve kendini keşfetmeyle, varlığın bilincine ulaşmada, İlk Günah’tan bu yana cinsellik³² de kesinlikle bu kapsam dâhilindedir. Modern insan için aşkın tecrübenin güncel araçlarından olup tüm dünyada hayli yaygın biçimde kullanılan bir uyuşturucu türüne de bilinçli ya da bilinçsiz “ecstasy” adının verilmiş olması, ortaya koymaya çalıştığımız bu ilişkiyi daha fazla izaha yer bırakmayacak şekilde açık etmiştir. Bu gerçekler ışığında artık, var olduğunu “cogitare” ile kavramak, bilincin bir parçası olan kutsallar olmaksızın, bir Aydınlanma temennisi olmaktan öteye geçemeyecektir.

Tıpkı insanın kendini dışarıdan bakarak tanıması ve varlığını anlamlandırması gibi, toplumlar da mutlaka bir dışsal unsura dayanarak kurulurlar.³³ Bir tanrının kavmi ya da peygamberin ümmeti olmakla bir devletin milleti olmak benzer süreçlerin sonucunda ortaya çıkar. Ulusal kimliğimizin yaratım sürecinin mimarlarından olan şairin tahayyülünde, bir naaşın “vecd” ile yerden fıskırarak arşa “yükselme”sini anlaşılır kılan nokta budur. Auteur sinemacılığın güçlü temsilcisi Gaspar Noe, film boyu devasa bir Fransız Bayrağı altında uyuşturucu ve alkol etkisiyle, müzik eşliğinde yekvücut dans eden bir topluluk üzerinden çeşitli katmanlarıyla kimliklere odaklandığı son başyapıtına, manidar biçimde “Climax” adını vermiştir. Çeşitli sosyal gruplara ait bireylerden mürekkep bu dans topluluğunun içinden sahnenin “zirvesinde”, ortaya

³¹ Armstrong, *İncil: Kitab-ı Muhaddes*, 7.

³² Tekvin 4: 1. Bu ayete birçok çeviride “Adem karısı Havva’yı bildi” olarak rastlanır. Bahsedilen olay, takip eden ayete göre Kabil’in doğumu ile neticelenmiştir ve bilmekle eş sayılan cinsel bir fiil söz konusudur. İlâveten, insanoğlunun temyiz kudretine erişmesiyle cinsel potansiyeli arasındaki bağ, neredeyse her çağda her kültürde olduğu gibi modern hukuk bakımından da bilimsel veriler doğrultusunda belirleyici olmuştur.

³³ Marcel Gauchet, “Anlam Borcu Ve Devletin Kökenleri. İlkellerde Din Ve Siyaset.,” *Devlet Kuramı*, Ed. Cemal Bali Akal (Ankara: Dost, 2013), 55.

koymaya çalıştığımız ilişkiyi ifşa etmek bakımından hayli mühim sayılacak bir ses yükselir: “*Tanrı bizimle!*”³⁴

Bir topluluk, anlam borcunu ancak bu şekilde ödemeye elverişli hale gelebilir ve işe, varlığın devamı açısından en temel belirleyicilerle arasındaki ilişkileri tanımlamakla başlar. Tıpkı Ahd-i Atik’in ve Ahd-i Cedid’in ilk parçası olan Tekvin’de ya da ay ve güneş kültlerinde olduğu gibi. Işık, su, toprak, ateş, erkek, kadın, ay, güneş liste uzayıp gider... Yaşamın devamı için gerekli olan her şey bir şekilde kutsanarak pozisyonlandırılır. Hiçbir dini ya da sosyal yapı yoktur ki onda ateş, boğa, inek, süt, şarap, incir, zeytin, yağ, balık, buğday, ekmek, hurma gibi -coğrafı ya da dönemsel değişimlerle birlikte- bir sebepten yaşamsal zorunluluk ifade eden bir unsur kutsal algılanmamış olsun.³⁵ Ayrıca ölüm ve yeniden doğum gibi mevsimlerin ve bitkilerin, pastoral iktidâr temaları gibi hayvanların yaşamsal düzeninden gözlemlerle yaratılan istiareler de yine her toplumda ortak görülen temel yapılanma ve varlığı anlamlandırma araçlarındandır. Düzen söz konusu olduğunda, tüm bu canlı ve cansızları bir arada yaşatan aşkın varlıkların, tanrının/tanrıların düzenini taklit yani *imitatio dei* ise insan için esastır.³⁶ Üstelik Judeo-Christic gelenekte insan, Tanrı’nın suretinde yaratılmıştır.

Yasa, yargı, ceza, hak, mükafât gibi özünde tanrısal faaliyetlerden devşirilen kavramlarla işleyen bir düzeni dinle birlikte anlamaya çalışmak Bodin,³⁷ Schmitt,³⁸ Agamben³⁹ gibi egemenlikle ilgili önemli eserlere sahip birçok düşünürün temel yaklaşımıdır ve bu çalışmaya da hâkim olan metodolojinin özünde de bu gerçek vardır.⁴⁰ Din ve iktidâr ayrılması imkânsız bir biçimde iç içedir. Akal bu hususta, lineer tarihsel ilerlemenin bir sonucu olarak seleflerinden ayrı bir yerde durmak iddiası taşıyan

³⁴ Climax, (2018).

³⁵ Roma ve Hristiyanlıktaki versiyonları için bkz. Massimo Montanari, *Kutluk Ve Bolluk: Avrupa’da Yemeğin Tarihi* (Ankara: Nika, 2018), 22-23, 30-31.

³⁶ Eliade, *Dinin Anlamı Ve Sosyal Fonksiyonu: Yaratılış Özlemi*, 14.

³⁷ Saygılı, *Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı*, 145.

³⁸ Carl Schmitt, *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm* (Ankara: Dost, 2016), 43.

³⁹ Giorgio Agamben, *The Kingdom and the Glory: For a Theological Genealogy of Economy and Government (Homo Sacer II,2)* (Stanford, California: Stanford University Press, 2011).

⁴⁰ Agamben’in, İtalyan yönetmen Pasolini’nin tartışmalı Aziz Matta’ya Göre İncil filminde havari Filipus rolünü alması da bir kanıt olarak değerlendirilebilir. Bkz. *Il Vangelo Secondo Matteo*, (1965).

laik modern devletin de böyle bir ayrıma sahip olmadığını, kutsalın dünyevileştirilmesiyle hem uhrevi hem dünyevi iktidârı kendinde mezcetmek suretiyle sahiplendiğini söyler.⁴¹

İnsanoğlunun kutsalla ilişkisinin nasıl başladığı, bu ilişkinin neden kaynaklandığı, nasıl yapılandığı ve nasıl işlevlere sahip olduğu gibi sorulara pek çok yanıt verilmiştir. Dinlerin kendi dogmatik izahlarının dışında, Pettazzoni, Otto, Freud, Mauss, Leeuw, Gierke, Eliade, Levi-Strauss, Dumezil ve daha birçokları bu ilişkilerin çeşitli veçhelerini aydınlatmak için çalışmalar yapmışlardır. Bu girişimler ilk ve son incelemede verilerin zayıflığı ve -birtakım muayyeniyetler tespit etmeye uygun olsalar da- kesin hükümlere varmaya müsait olmayışları nedeniyle sonu gelmez bir tartışmalar bütününe yol açmıştır. Aynı zorluk devletin ve iktidârın kaynağını ve gelişimini çeşitli açılardan izaha girişen teorisyenleri de bekler kuşkusuz. Bu konudaki alanyazınının zenginliği hakkında, Okandan'ın *Umumi Amme Hukuku* yapıtı dâhilinde çeşitli başlıklar altında yüzden fazla isim ve grubun görüşlerine yer verildiğini söylemekle yetineceğiz.⁴²

İktidârı yalnızca dinle ilişkili bir fenomen olarak ele almak tabiatıyla hata olur. Kaldı ki kültürel, sosyo-ekonomik ve tarihsel bağlamın dışında saf bir din olgusundan bahsetmek de olanaksızdır.⁴³ Dworkin'in "...dinin Tanrı'dan daha derin bir şey olduğu..."⁴⁴ iddiâsı da bir bakıma böyle anlaşılmalıdır. Bu yüzden, Michael Mann'ın iktidâr ilişkilerini tek tek bireylerin etkileşimlerinden doğan ve birbirlerinden ayrı düşünülmemesi gereken dört ana iktidâr yüzeyi üzerinden anlamaya çalıştığı kurgusu, metodolojik açıdan hem yapısal belirlenimi hem de bireysel davranışların etkilerini ihmâl etmeyen yaklaşımıyla bizim de tercihimizdir. Siyasi, ekonomik, askeri ve ideolojik iktidârdan bahsederken bunların tamamen ayrı alanlar olmadığını ısrarla

⁴¹ Akal, *İktidarın Üç Yüzü*, 41.

⁴² Recai G. Okandan, *Umumi Amme Hukuku: Devletin Doğuşu, Pozitif Ve Teorik Gelişmesi, Unsurları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1976).

⁴³ Eliade, *Dinin Anlamı Ve Sosyal Fonksiyonu: Yaratılış Özlemi*, 35.

⁴⁴ Ronald Dworkin, *Tanrısız Din* (İstanbul: Olvido, 2018), 11.

vurgulamakla Mann, aslında temerküz eden gücün belirginleştiği dört eksenli toplumsal incelemenin merkezine almaktadır.⁴⁵ “Dinsel hareketler, ideolojik iktidarın en açık örneklerini verirler...”⁴⁶, derken bu iktidârın sosyo-mekansal bakımdan aşkın ya da manevi olarak içkin olabileceğini de söyler.⁴⁷ Ayrıca yukarıda aktardığımız düşünceleri bütünüyle doğrulayacak ve hatta özetleyecek biçimde, Weber ve Durkheim’in fikirlerinden de yararlanarak ideolojik iktidârın üç argümandan türediğini aktarır. Birincisi, dünyayı anlamak ve örgütlenmek için salt duyum yoluyla elde edilemeyen bilgilere duyulan gereksinim, ikincisi sürdürülebilir toplumsal ilişkiler ve işbölümü için gerekli normatif ortaklık ihtiyacı, üçüncüsü ise estetik/ritüel pratiklerdir.⁴⁸ “Şarkı, dans, görsel sanat formları ve ritüeller vasıtasıyla ayırt edici bir iktidar aktarılır.”⁴⁹ Der ve Bloch’tan bir alıntı ekler: “Bir şarkıyla tartışamazsınız.”⁵⁰

Sosyal bilimlerin yasa hükmünde kesinliklere ulaşmasına ve dahası kimilerine göre “bilim” olarak tanımlanabilmesine engel olarak görülen unsurlar da aslında yukarıda anlatılan gerçeklerden ileri gelir. İnsanlar, tamamen bilinçli davranışlarıyla sınırlandırılmıyorken,⁵¹ gündelik yapıp etmelerimiz üzerine kurulmuş siyasi, ideolojik, ekonomik ve askeri iktidâr yapıları nasıl tamamen öngörülebilir olabilir? Sosyal bilimlerdeki belirlenim zorluğu hakkında Przeworski şunları söyler:

“Spesifik bir olayı açıklamak, her zaman ya da genellikle gerçekleştiği koşulları belirtmektir yani belirli olayların özelliklerine ilişkin diğer ifadelerin bazı makul kesinliklerle çıkarılabilecek genel ifadelerini (kaide) aktarmaktır. Sosyal bilimlerde, böyle bir açıklama çoğunlukla istatistiksel bir nitelikte olacaktır. Bir bireyin belirli bir durumda neden belirli bir şekilde davrandığını anlamak için; belirli türden bir birey için verilen bir durum göz önüne alındığındaki muhtemel davranış şeklini anlatan genel olasılık ifadelerine başvururuz.”⁵²

⁴⁵ Michael Mann, *İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları* (Ankara: Phoenix, 2012), 41, 43.

⁴⁶ Michael Mann, *İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları* (Ankara: Phoenix, 2012), 36.

⁴⁷ Ibid, 36-37.

⁴⁸ Ibid, 35-36.

⁴⁹ Ibid, 36.

⁵⁰ Ibid, 36.

⁵¹ Eliade, *Dinin Anlamı Ve Sosyal Fonksiyonu: Yaratılış Özlemi*, 16.

⁵² Henry Teune, ve Adam Przeworski, *The Logic of Comparative Social Inquiry* (New York: Wiley-Interscience, 1970), 19.

Sosyal bilimler sahasında tam anlamıyla bilimsel kesinlik ihtiva eden bir sonuç elde edilemeyecek olması,- fen bilimlerinde de kuantum fiziği çalışmaları sonucu ortaya çıkan benzeri iddiaların varlığı realitesi bir yana- şüphesiz doğru metodolojik tercihlerle bilimsel çalışmalar yapılabilmesine engel değildir ve Wittfogel'in deyimiyle bazı “makro-analitik örüntüler”⁵³ elde etmek mümkündür. Elbette bahsedilen nitelikte örüntüler elde etmek bir yüksek lisans tezi için iddia konusu değildir ancak bunlardan faydalanarak tutarlı bir inceleme yapmak bu çalışmanın temel amacıdır.

Egemenlik gibi bir kavramın kendi içinde geçirdiği dönüşümün incelenmesinin karşılaştırmalı bir çalışmaya vücut verip vermeyeceği sorusunun yanında, bağlamcı görüşlerin ve türevlerinin, karşılaştırmalı çalışmaların “zorluğu” ya da “saçmalığı” gibi iddialarının doğruluğu-yanlışı bu çalışmada ele alınamayacak kadar geniş tartışmalardır. Kastımızın, egemenliğin ilkesi ve kullanımı bakımından Hristiyan geleneğin ve Aurelius Augustinus'un fikirlerinin ne ifade ettiğini daha net anlamak olduğunu ve bunları diğer gelenekler ya da düşünürlerle karşılaştırarak değil, kendine has özellikleriyle ele almaya çalışacağımızı metodolojik bir tercih olarak belirtmek gerekir. Bahsedilen kendine has özelliklerin birtakım etkileşimlerle şekillenen yönlerinin doğru anlaşılması için çeşitli gelenek ve düşüncelerden referanslar kullanmak gerektiği ölçüde, gerekçeleriyle birlikte örneklerle de zaman zaman yer verilecektir.

Buraya kadar izhâr edilen metodolojik tercihler ve bazı temel kavramlara yaklaşımların ötesinde egemenlik gibi, Hristiyanlık gibi incelememiz açısından hayati öneme sahip kavramların girişte tanımlanıp tüketilmesi imkânsız olduğundan, niyetimiz artık bu ilişkileri ayrı başlıklar halinde ele alarak teo-politik bağlamda serimlemeye devam etmektir. Yine de bu kavramların ve ilişkilerin muazzam kapsamı dikkate alındığında, çalışmamızın birinci ve ikinci bölümlerini de genel anlamda Augustinus'un

⁵³ “Macro-analytic patterns” Bkz. Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (Massachusetts: Yale University Press, 1967), 17.

merkezi pozisyonunu sarsmadan, bilakis onu daha belirgin ve anlaşılır kılmak üzere kurgulanarak okuyucuya sunulmuş prelüdlr olarak kabul etmek yerinde olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜNÜN VE BUGÜNÜN EGEMENLİĞİ

1.1. Modern Egemenlik

Bir hane ve bir devlet mutlaka yönetilmelidir. Yönetilmeden var kalamazlar. Çünkü var olmanın ifadesi olan “kimlik” bu yönetim birimlerinin içinde oluşur ya da bu sosyal üniteler, organizasyonel gereksinimler doğrultusunda gerçekleşen kimlik yaratım süreçlerinin sonuçlarıdır. Jean Bodin’e (1530-1596) göre: “Devlet, birçok ailenin ortak çıkarlarını sağlamaları için egemen tarafından adaletle yönetilmesidir.”⁵⁴ Oikos’a,⁵⁵ Kutsal Canavar Devlet’e ve evrenin tümüne hâkim bu düzen fikri, güçlerin en büyüğünü anlatmak lazım olduğunda her daim zihinlerimizde bir “baba” olarak belirmiştir. Terbiye etmek ve rubûbiyyet (rablık) bu yüzden kökende ortaktır. İlk bakışta öyle algılanmaması, imledikleri düzenlerin hacimleri arasındaki muazzam farktan ileri geliyor olsa gerektir.

Güç ve rızanın ideal terkibi⁵⁶ reçetesiyle ifade edilen iktidârın, plüralist sosyal doku içinde bir yandan gücü nasıl, ne miktarda ve hangi araçlarla kullanacağı, diğer yandan gücünü otoriteye dönüştürecek rızayı ne üzerine ve hangi kaynaklarla inşa edeceği siyasal bilimlerin ya da daha geniş anlamda siyasa bilimlerinin en temel problemidir. İktidâr ilişkilerini doğru anlamak için, girişte bahsedilen Mann’a ait çok merkezli ama bütünsel yaklaşıma uygun olarak bir sendikanın, ticari teşekkülün, dini ya da kültürel gayelere adanmış bir oluşumun da faaliyetinin pekâlâ siyasi olabileceği gerçeğini kabul etmek gerekir.⁵⁷ Siyasal oluş ve ilişkiler, yöneten ve yönetilen ayrımının

⁵⁴ Saygılı, *Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı*, 145.

⁵⁵ Eski Yunanca’da hane yönetimine dair işleri anlatan kelime. “Ekonomi” kavramı da bu sözcükten türemiştir.

⁵⁶ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş* (Ankara: BB101, 2018), 60.

⁵⁷ Zabunoğlu, *Devlet Kuramına Giriş*, 4.

var olduğu her yerde bulunabilir ki Duverger'nin (1917-2014) aktarımına göre, Duguit (1859-1928) iktidârı bu ayırmda bulunduğunu ifade eder.⁵⁸ Tabiatıyla, bu bolluk içinde belirli bir kudret hacmine erişebilen unsurların davranışlarının gözlenmesiyle elde edilen makro-analitik örüntülerin, toplumsal muayyeniyetleri kavramakta daha sık kullanılıyor olduğu gerçeğı çalışmamızda da kolaylıkla fark edilecektir.

Çağımızın iktidâr teknikleri ve örgütsel yapısı, kurgusal temel yapıtaşları olan bireye, zihninde dahi mahrem alan bırakmayacak yetkinliğiyle gündelik hayatın her noktasına erişen bir “sıvılaştırmış iktidâr” yaratmıştır. Bahsedilen iktidâr Russel'in (1872-1970) veciz tanımıyla: “...fizik biliminde enerji kavramı ne ise sosyal bilimlerde ... odur.”⁵⁹ Başkalarının fiillerini yönlendirebilme, “...karşı çıkılması durumunda dahi bu iradeyi yürütebilme kabiliyetidir.”⁶⁰ İçeride ve dışarıda üstünde bir güç tanınmayan iktidâr ise Latince *superanus* sözcüğünden türemiş, *souverainete* yani egemenliktir. Pek tabii ki bu sıfat sosyal iktidâr gruplarından açıkça ayrılmış siyasal iktidâra has bir kullanım içindir.

Biz bu bölümde, Zabunoğlu'nun deyimiyle “*insan grupmanları*”nın⁶¹ eriştiğı özel bir evre olarak, en geniş, en gelişmiş, en iyi örgütlenmiş ve en kapsayıcı “*kurumlar kurumununun*”⁶² nâm-ı diğer modern devletin⁶³ kendi hükümlanlığına tâbi olanlar üzerinde sürdürdüğü kudrete mahsus bir kavram olarak egemenliği ele alacağız.

Modern egemenlik, çok taraflı ve çok aşamalı bir güç devriminin neticesidir. Onun serüvenini öğretti kolaylığı ve kapsam kısıtı gibi gerekçelerle, aralarında yüzyıllar/onyıllar bulunan çeşitli olay ve olguları iyice ilişkilendirmeden yahut ayırmadan; kilise, feodal beyler, krallar ve halk gibi indirgenmiş aktörler üzerinden düşünerek, bu unsurların kendi içlerindeki alt bileşenlerini ve pozisyon belirsizliklerini

⁵⁸ Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi* (İstanbul: Varlık, 2017), 21.

⁵⁹ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 55.

⁶⁰ Max Weber, *Basic Concepts in Sociology* (Londra: Peter Owen Publishers, 1962), 117.

⁶¹ Zabunoğlu, *Devlet Kuramına Giriş*, 124.

⁶² Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 52.

⁶³ Bu isimlendirme Weber'e aittir.

ihmâl edecek bir şekilde kavramaya çalışmak her halükarda kusurlu neticelere yol açacaktır. Bir yüksek lisans tezinin kapsamına uygun biçimde, daha dar bir çerçevede ilgili veçheleriyle işlenmek istenilen konumuzun toplam genişliği bakımından, bahsedilen ihmalkâr yaklaşım kaçınılmaz olmakla beraber, okuyucuyu peşinen uyarmak etik vazifemizin ifası kabilinden anlaşılmalıdır.

Meşhur formüle dönecek olursak, iktidârın zor kullanma gücü modern devletin en önemli fiziksel ölçütlerinden “*meşru şiddet tekeli*”ne⁶⁴ evrilmiştir. Modern devletin bir başka fiziksel ölçütü olan egemenlik ise bir kavramla çok yakından ilgilidir ki o da yasadır. Sosyal düzenlemede kuşkusuz en önemli unsur yasadır ve yasa olmadan devlet var olamaz.⁶⁵ “[S]iyasal iktidar ... *meşru şiddet tekeliyle, yani zor kullanarak veyahut daha açıkçası 'hukuk vasıtasıyla' bireylerin kontrol işlevini üstlenir.*”⁶⁶ Çalışmamız özelinde “yasa” yerine “hukuk vasıtasıyla” şeklindeki daha geniş yaklaşımı kullanmak bizim için kaçınılmazdır. Zira Hristiyanlığın egemenlik anlayışını irdelerken “yasa”ya bakmak, ileride detaylıca bahsedilecek olsa da bilhassa çarmıh ve kefaretle berkitilmiş kurtuluş fikrini ve Yahudi köklerine yabancılaşarak yeni bir kimlik yaratan Hristiyan toplumların yasayla arasına giren ontolojik mesafeyi görememek demek olacaktır. Hristiyanca egemenliğin kilit kavramı “yargı”dır. Çünkü baba, yargılama yetkisini oğula vermiştir. Yuhanna kitabında şöyle yazar:

“Baba nasıl ölüleri diriltip onlara yaşam veriyorsa, Oğul da dilediği kimselere yaşam verir. Baba kimseyi yargılamaz, bütün yargılama işini Oğul’a vermiştir. Öyle ki, herkes Baba’yı onurlandırdığı gibi Oğul’u onurlandırsın. Oğul’u onurlandırmayan, O’nu gönderen Baba’yı da onurlandırmaz.

“Size doğrusunu söyleyeyim, sözümü işitip beni gönderene iman edenin sonsuz yaşamı vardır. Böyle biri yargılanmaz, ölümden yaşama geçmiştir. Size doğrusunu söyleyeyim, ölülerin Tanrı Oğlu’nun sesini işitecekleri ve işitenlerin yaşayacakları saat geliyor, geldi bile. Çünkü Baba, kendisinde yaşam olduğu gibi, Oğul’a da kendisinde yaşam olma özelliğini verdi. O’na yargılama yetkisini de verdi. Çünkü O İnsanoğlu’dur. Buna şaşmayın. Mezarda olanların hepsinin O’nun sesini işitecekleri saat geliyor. Ve onlar mezarlarından çıkacaklar. İyilik

⁶⁴ Bu kavramsallaştırma Weber’e aittir.

⁶⁵ Saygılı, *Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı*, 25.

⁶⁶ Saygılı, *Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı*, 6.

yapmış olanlar yaşamak, kötülük yapmış olanlar yargılanmak üzere dirilecekler.”⁶⁷

Ayrıca bu bakış açısı, yazılı Katolik yasasına dönüşen *Kateşizmin* neden modern dönemde daha fazla öne çıktığını ve *Code Napoleon’un* (1804) moderniteyle ilişkilendirilmesini daha anlaşılır kılacaktır. Elbette konu Orta Çağ ve Hristiyanlık olunca engizisyon, aforoz ve entardi⁶⁸ gibi yargısal süreçlerin ve sonuçlarının neden daha detaylı incelenir olduğunu da. Bu bahsi ileride tafsillâtlandırmak üzere burada bırakalım ve nazarımızı bileşimin diğer unsuruna, rızaya; yani yönetilenlerin, yönetenin yönetmekteki haklılığına olan inancına çevirelim.

Meşruiyeti yaratan itaatin kaynağına dair *Weber* (1864-1920) ve *Easton’ın* (1917-2014) meşhur sınıflamaları, itaatin türlerine dair *David Held’in* (1951-2019) tasnifi gibi uzayıp gidecek çalışmalar kesinlikle çalışmamız bakımından bahs-i diğer olmayıp kapsama dâhildir. Fakat burada daha temel sayılabilecek, gerek aşkın öğelerle gerek rasyonel gerekçelerle ortaya çıkan itaat ilişkilerinde ortak rastlanan bir kavramı merkeze alarak devam etmek yerinde olacaktır. Modern egemenin ve öncellerinin, yerin altında ve üstünde mümkün olan tüm unsurlar üzerinde kurmaya çalıştığı tam hâkimiyet, özünde bir amaca hizmet etmek üzere güdülenmiştir: Güvenlik.

Egemenliğin güvenlik beklentisi üzerine bina edildiğini Augustinus, Machiavelli, Bodin, Hobbes ve daha birçokları açıkça teyit eder. Locke ve Rousseau’nun sosyal kurgularını güvenlik konseptinin dışında bulanlara karşı, Mark Neocleous’un güvenliği klasik sınırlarının ötesinde sigortalar, emeklilik fonları ve sosyal güvenliği de kapsayacak şekilde ele alan yaklaşımını⁶⁹ kabul etmek, bu düşünürlerin mülkiyet ve temsil temelli endişelerinin de güvenlikle ne denli alakalı olduğu realitesini görünür kılacaktır. Buradan modern hukukun işlevlerine dair

⁶⁷ Yuhanna: 5: 22-27.

⁶⁸ Bir topluluğun bütün olarak dinin dışında bırakılması ve ayinlerinin geçersiz sayılması durumu.

⁶⁹ Mark Neocleous, *Güvenlik Şiddet Ve Savaş* (Ankara: Dipnot, 2012), 54-77.

çıkarımlar yapmak da pekâlâ mümkündür. Hristiyanlıkta ise bu gerçek, bir “selamet” vaadi olarak karşımıza çıkar.

Tarihin akışı içinde, insanlar arasında kurulan iletişimin imkânları ve araçları genişledikçe yaratılan bu etkileşim alanlarını düzenleyecek aygıtlar da çeşitli yönlerden gelişmiştir. Şüphesiz doğa ile yaşanan ilişkilerde de durum aynıdır. Kimi zaman sınırları, kimi zaman yoğunluğu türlü yollarla artan bu düzenleme girişimlerinin pratikte geriye gidişleri; kapsamı, öznesi ve nesnesi değişse de hep daha büyük ve daha iyi bir düzene dair düşüncelerin oluşumuna yol açmış ve yeni düzenleme tecrübelerini beraberinde getirmiştir. Geniş, adil, müreffeh, mutlak ve sürekli bir düzen insanoğlu için her değer ve varlığın, hizmetine sunulduğu bir idealdir. Öyle ki, ölümden sonra yaşamın varlığına inanılan her sistemde öngörülen olumlu son, genellikle bu idealle paralellik arz eder. İçinde yaşadığımız dünyada, tarihte eşi görülmemiş bütünlükteki bu kesişimler ağının da düzenlenmesi çeşitli biçimlerde sürerken, bu düzenlemelerin hangi düzlemlerde, hangi yoğunlukta ve hangi değerlere dayanılarak yapılacağı binlerce yıllık hararetini kaybetmeden tartışılmaya devam etmektedir.

Geldiğimiz noktada, bahsedilen düzenlemelerin insanoğlu için en yenisi ve en niteliklisi olan modern egemenliğin ortaya çıkışını ve geçirdiği dönüşümleri anlamakta kılavuzumuz olacak düşünürlere daha yakından bakmakta fayda vardır. Bu dönüşümlerin kristalleştiği ve daha belirgin biçimde gözlenebildiği tarihi olay ve olgulara da değinerek...

Egemenliği kavramsal olarak zikretmiş olmasa da Muhteşem Lorenzo Medici’ye (1449-1492) ama aslında ideal prensine pek çok yönüyle modern egemenliğin ilkelerini salık verirken, modern anlamda siyaseti ilk defa bağımsız bir faaliyet alanı olarak tanımlayan kişi Niccolo Macchiavelli olmuştur. Onun siyaseti tamamen dünyevi iş ve oluşlar bütünü olarak kabul etmesi bugünden bakınca doğal bir gerçeğin adını koymak gibi görünse de o zaman için bu büyük bir iddiadır. 1469-1527 yılları arasında yaşayan

Floransalı tarihçi, Orta Çağ'da bir dünyevi muktedir, üstelik Roma'nın yanı başında tüm siyasi alanın dominasyonunu sağlayacak ilkeleri ve yolları, güncel ve tarihi örneklerle anlatmakla “şeytanın uşağı”⁷⁰ olarak anılmayı hak etmiştir. Sözleri, devrin şartlarında tıpkı İsa'ninkiler gibi “skandal” sayılacak mahiyettedir ve sansür listelerinin değişmez ismidir. Tabii ki onun fikirlerini, Rahip Savonarola (1452-1498) ile yaşadığı gerilimli ilişki ya da Medici Ailesi'nin üç Papa çıkartacak güçte olması gibi önemli hakikatlerin etkilerini hesaba katarak okumak gerekir. Rönesans sanatının hamilerinden olup, siyasi, ekonomik ve ideolojik iktidârlarını başarıyla tahkim etmiş Medici ailesinin hikâyesi içinde Machiavelli'nin düşünceleri pratik karşılığını bulamamış olsa da, modern egemenliğin olgusal tanımı⁷¹ yapılmıştır bir kere ve adının açıkça anılması da çok gecikmeyecektir. İsimlendirmeden bahsetmişken, *stato* kavramını belirli bir toprak ve topluluk üzerindeki otorite anlamında kullanan ilk düşünür de yine Machiavelli'dir.⁷²

Bir noktaya açıklık getirmek zarureti vardır. Reform hareketleri ve Protestan kiliselerle birlikte doğan yapılar Katolik Kilisesinin egemenliğine karşı çıkıyor olsalar da doğrudan dine ya da ilahi kaynaklı bir siyasete karşı çıkıyor değillerdi. Bilakis Huldrych Zwingli (1484-1531) ve Jean Calvin'in (1509-1564) teokratik kurguları “köktenci” bulunacak düzeydeydi. Thomas Müntzer'in (1489-1525) köylü hareketleri de kesinlikle ilahi karakteri yadsınarak salt ekonomist yaklaşımlarla anlaşılmaya müsait değildi. İlâveten, laik siyasetin alamet-i farikalarından sosyal sözleşme fikrini benimseyen Francisco Suarez⁷³ (1548-1617) ya da *res publica* tanımıyla⁷⁴ Francisco de Vittoria (1483-1546) da kesinlikle siyasetin ilahi kaynağına hâlel getirecek bir tavra sahip değillerdi. Bu anlamda Machiavelli çağdaşlarından ayrılarak, Katolik Kilisesi'nin yetkilerine ve belirleyicilik kudretine değil, doğrudan siyasetin kaynağına dair bir

⁷⁰ Saygılı, *Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı*, 138.

⁷¹ Yusuf Ş. Hakyemez, *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı: Doğuşu, Gelişimi, Kavramsal Çerçevesi Ve Dönüşümü* (Ankara: Seçkin, 2004), 27.

⁷² Akal, *İktidarın Üç Yüzü*, 38.

⁷³ Cemal Bali Akal, *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı* (Ankara: Dost, 2013), 252-57.

⁷⁴ Akal, *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*, 41.

farklılık yolu açmış ve siyaseti profan alana çekmenin gereğine inanan herkes için önemli bir referans noktası yaratmıştır. Kendisinden yüz küsur yıl önce yaşamış Padovalı Marcilius sivil toplumun (devletten ayrı bir sivil toplum düşüncesinin imkânını tartışmak bir yana) mucidi sayılsa da bu kurgu da her anlamda modern siyasi-hukuki anlayışın dışında idi.⁷⁵ Machiavelli’ye göre hükümdarlık uhrevi yönü olan bir eylem değil tümüyle bu dünyaya ait bir işti.⁷⁶ Öylesine yenilikçi bir düşünceydi ki bu, egemenlik bağlamında ardıllık ilişkisinden söz ettiğimiz Bodin ve Hobbes’ta dahi ondaki netliği görmek mümkün olmadı.

Auctoritas ve *potestas* dünyevi iktidârda bir araya getirerek modern egemenliğe kapı aralayan Machiavelli’den sonra, bir diğer özelliğini açıkça tanımlayarak egemenliğin “sürekliliğini” ilan eden Jean Bodin (1530-1596) bu kapıdan giren ilk kişi olmuştur. Devletin Altı Kitabı (*Les Six Livres de la Republique*) adlı eserinde “bütün vatandaşlar ve tebaa üzerinde kanunla kısıtlanmayan en üstün iktidar”⁷⁷ olarak tanımladığı ve yer yer çeşitli yönlerine değindiği egemenlik mutlak, sürekli, bölünemez ve devredilemez.⁷⁸ Böyle söyler Fransız hukukçu. Tüm bunlar açıkça onun devrine uygun bir egemenin tarifidir. Antik Yunan’dan beri süregelen ayrımla halk ya da aristokratlar eliyle de icra edilebilecek olan egemenliğin tatbiki için en uygun yol ona göre monarşidir. En önemlisi de onun fikirleri doğrultusunda Yeni Çağ ile artık eşitsiz dünyevi güç ilişkileri sürekli. İngiliz hukukçuların, “kralın iki bedeni” olarak formüle edeceği monarşik sürekliliğin tanımına giden yol açılmıştır ve Akal’a göre süreklilik modern egemenliğin en bariz ayırıcı özelliğidir.⁷⁹ Bu yüzden Akal, Bodin öncesi yapıları “devlet” olarak anmaktan kaçınacağını belirtmiş ve Devletin Altı Kitabı’nın

⁷⁵ Akal, *İktidarın Üç Yüzü*. 41.

⁷⁶ Akal, *İktidarın Üç Yüzü*. 52.

⁷⁷ Hakyemez, *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı: Doğuşu, Gelişimi, Kavramsal Çerçevesi Ve Dönüşümü*, 68.

⁷⁸ Jean Bodin, "Book I," in *On Sovereignty*, ed. Julian H. Franklin (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 6-7.

⁷⁹ Akal, *İktidarın Üç Yüzü*. 39.

yayımlandığı 1576 yılını egemenlik için milat ilan etmiştir.⁸⁰ Sonuçta egemenlik gün yüzüne çıktığından bu yana Avrupa’da kamu hukukunun ve politik bilimlerin ana kavramı durumuna gelmiştir.⁸¹

Bodin doğrudan bağımsız bir devlet varlığının sürekliliğini değil, egemenin politik bedeninin, yani doğal bedeninin ölmesiyle yok olmayan bedeninin sürekliliğini işlemiştir. Hristiyan kültürüne ait *corpus christi*’nin, Roma’nın tüzel kişilik konseptiyle ve daha birçok antik tâli kaynağın taşıdığı tortularla birleşerek şekillendirdiği tanrı makinasının (*Deus ex machina*), yani devletin öyküsünde bu fikir Kral-Devlet olarak anılacak evrenin başlangıcıdır. Kralın mevcudiyetinden bağımsız bir ulus ya da devlet varlığından söz etmenin mümkün olmadığını, XIV. Louise’nin (1643-1715) hepimizin bildiği o meşhur sözü⁸² “*l’etat c’est moi*”⁸³ özetlemeye yetmiştir. Bodin’in egemen tasavvuruna en yakın kişi de şüphesiz Güneş Kral (Le Roi Soleil) XIV. Louise olmuştur.

Bodin’in egemenlik tarifinde mutlak ve süresiz olmayan kudret egemenlik değil yetki olabilir. Belirli bir süreyle, konuyla sınırlandırılmış ya da kısıtları dışarıdan tanımlanmış bir gücün sahibi ise egemen değil ancak yönetici sayılır.⁸⁴

Modern egemenliğin çizdiği çizginin öncesindeki dünyayı Gianfranco Poggi: “...antik çağlardaki çok-başlı, yarı-egemen parçaları merkeze bağımlı imparatorluklar...” şeklinde tanımlar ve sonrasında gelişen modern devletler sisteminden “...yanyana egemen birimler...”⁸⁵ olarak bahseder. Bu açıdan belirtmek gerekir ki egemenliğin tesisi yalnızca iç alana değil dışarıya da dönük bir iddiayı beraberinde getirmektedir. Münci Kapani, dış egemenliği iç egemenlikten “*bağımsızlık*”

⁸⁰ Akal, *İktidarın Üç Yüzü*, 40.

⁸¹ Harry F. Hinsley, *Sovereignty* (New York: Basic Books Inc., 1966), 128.

⁸² Bu sözün sahiden söylenip söylenmediği bizim açımızdan önemsizdir. Neticede, ilerleyen bölümlerde birçokları hakkında hiçbir bilimsel veri bulunmayan olaylardan söz edeceğiz.

⁸³ Fr. Devlet benim.

⁸⁴ Saygılı, *Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı*, 138.

⁸⁵ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi: Tarihsel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 108-09.

şeklinde ayırarak bağlantısız olmayan iki ayrı yapı hâlinde kullanmayı yeğlese de⁸⁶ öğretide egemenlik konseptini ayrılmaz bir bütün olarak kabul edenler ekseriyettir. Grotius, Vattel, Vittoria gibi düşünürler genellikle “dış egemenlik” ile ilgili hususlar bahis konusu olduğunda fikirleriyle daha sık zikrediliyor olsalar da onların düşüncelerinde de egemenliği bölünmüş bir gerçeklik olarak bulmak mümkün değildir. Westphalia’dan Amerikan Bağımsızlık Savaşı’na, iki dünya savaşından Nürnberg ve Tokyo yargılamalarına, Milletler Cemiyeti’nden Birleşmiş Milletlere, Uluslararası Ceza Mahkemesi’nden Adalet Divanı’na uzanan çoğaltılabilecek örnekler, iç ve dış egemenliğin, birbirinden ayrı anlaşılmasını imkânsız kılan bütünlüklü bir ortak amiller kümesine sahip olduğunu gösterir. Bu noktada diğer örneklerle nazaran daha geniş bir yeri hak eden Westphalia (1648) ise yerel birimlerin egemenliğinin tanınması ve halk egemenliğine giden yolun başı olması bakımından önemlidir. Ayrıca Reform hareketlerinin de pratik sonuçlarından olmasıyla konumuzla çok yakın bağlantılıdır. Modern egemenliğin serüveninde tam anlamıyla bir kilometre taşıdır.

Dikkate değer sayılacak bir diğer nokta ise -tıpkı dış egemenliğin, egemenlikten ayrı tutularak incelenmesindeki sakatlık gibi- aslında her yönüyle modern egemenliğin karakterini bulduğu yıllarda yaşanan olayların ve hatta Westphalia eşiğinin de temel sebeplerinden olan Reform kiliselerinin yenilikçi fikirlerinin, ilahi kaynaklı olmakla sanki modern öncesi egemenlik anlayışının geç ve son örnekleriymiş ve başka bir döneme aitmiş gibi algılanıyor oluşu ve modern egemenliğin yaratımındaki etkilerinin gözden kaçırılışıdır. Le Goff’un Rönesans ve Orta Çağ’ın aslında aynı zamanlarda ve mekânlarda bir ortak etkileşimler ve geçişkenlikler bütünü içinde yaşandığı gerçeğini ifşa etmekte kullandığı mantık,⁸⁷ geç Reform yayılımları ve Aydınlanma cereyanları arasındaki ilişkiyi anlamakta da ihtiyaç duyulacak mantıktır. Bu sayede egemenlikle fevkalade ilgili olan yerelleşme, modernite, ulusallaşma ve küreselleşme gibi olguların,

⁸⁶ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 67.

⁸⁷ Jacques Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart Mı?* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2017), 43- 99.

bahsedilen akımlarla arasındaki ilişkiler çok daha derinlikli bir şekilde kavranabilecektir.

Böylece Bodin'in çelişkileri de daha anlaşılır olacaktır. Düşüncesindeki aşkın unsurlar,⁸⁸ egemenin karşısına koyduğu temel, tanrısal ve doğal yasaların eseri olan sınırlar,⁸⁹ mülkiyete ve monarşiye müsbet bakış... Çağın şartlarına uygun, kendi epistemolojisi içerisinde değerlendirilince son derece tutarlıdır aslında. Fakat Aydınlanma sonrasına denk düşen herhangi bir dönemden ona yönelecek bir nazar, Bodin'in tutarsızlıklarını görmekte de kendince haklıdır. Bodin egemenliği Plutarkhos'tan (M.S.46-120?) mülhem bir metaforla, Thesus'un gemisiyle göstermek istedi.⁹⁰ Her bir parçası zamanla değişse de sürekli kendisi olarak var olmayı sürdürebilen bir bütün. Bu bütünün sosyal kaynağının mucidi ise Hobbes olacaktır. Mitik bir şiddetin eseri sayılan, kaos içinde mahirâne kurgulanmış yeni bir Logos olarak "sosyal sözleşme" fenomenini kullanmakla...

1588-1679 yılları arasında yaşayan İngiliz hukukçu, kendisinden sonra gelen ve yaygın olarak bilinen sözleşmecilerden John Locke (1632-1704) ve Jean-Jacques Rousseau'dan (1712-1778) farklı olarak egemeni, yapılan sosyal sözleşmenin tarafı olarak görmedi.⁹¹ Fakat bu durum Hobbes'un devleti ayrı bir antite olarak görmediği anlamına gelmez. Aksine onu ölümlü bir tanrı olarak, Leviathan diye isimlendirmiştir bile. Ona göre egemen, mutlaklığı gereği bir sözleşmeyle bağlı olamaz.⁹² Hobbes, açıkça monarşi yanlısıdır ama bu monarşiden anlaşılması gereken krallık değil literal olarak monarklık yani *plenitudo potestatis* olmak halidir. Tüm bu güçler parlamento elinde toplanacak olsaydı da der Russel, Hobbes için uygun görülürdü.⁹³ Elbette Hobbes,

⁸⁸ Hakyemez, *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı: Doğuşu, Gelişimi, Kavramsal Çerçevesi Ve Dönüşümü*, 31.

⁸⁹ Saygılı, *Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı*, 159- 61.

⁹⁰ Eray Acar, *Kurumsallaşma Sürecinde Devletin Sürekliliği* (Ankara: İmaj, 2018), 1.

⁹¹ Bertrand Russel, *Batı Felsefesi Tarihi: 3. Cilt: Modern Felsefe* (İstanbul: Alfa, 2018), 110.

⁹² Ibid, 111.

⁹³ Ibid, 111.

bu güç temerküzüne en uygun modelin klasik anlamda monarşi olduğunu da açıkça belirtmiştir: “...[M]onarşi en iyisidir.”⁹⁴

Hobbes’un sosyal sözleşmeyle tanrıyı ahdin dışında bırakan, siyasal oluşları kendi varlıklarıyla anlamaya çalışan tavrının, laik siyasetin kuruluşunda önemli bir merhale olduğu düşünülür. Fakat Tevrat’ta ve doğu dinlerinde şiddetin başlangıcı olan, Tanrı’nın ancak onu yenmekle dünyayı var ettiği su canavarını, Leviathan’ı, Tanrı’dan güçsüz, geriye kalan herkesten ve her şeyden güçlü bu kutsal canavarı, devleti gösteren bir mecaz olarak kullanması ve düşüncesinde bolca rastlanan dışsal unsurlar, Hobbes’un düşüncesinin laik olup olmadığını tüm külliyatıyla sorgulamayı teklif eden Saygılı’nın işaret ettiği şüpheleri doğrular niteliktedir. Dini unsurların kullanımında ve dünyevi otoriteyle ilişkilere bakış hususunda ana akım Hristiyan çizginin dışında olmak, Reformist kültür dünyasının ürünlerinin din dışı algılanmasına sebep olmaktadır ve tekrar belirtmek gerekir ki bu grupları ve ürünlerini, Katolisizm’in içinden çıkmış olsalar da artık kendi seyirleri içinde düşünmek kaçınılmazdır. Böylece dini iktidârın karşısında pozisyonlanırken ve modern kavramlarla düşünmekten imtina etmiyorken, aslında tam olarak bugünden geriye bakılarak yakıştırıldıkları yerde duruyor olmayabilecekleri ihtimâli de gözetilebilecektir.

Hobbes’a geri dönelim. O, İngiliz İç Savaşı’nın (1642-1651) çok başlılıktan çıktığına inanmaktaydı ve tek başlılık elzemdi. Ona göre devlet yoksa, yalnızca herkesin herkese karşı sürekli savaşıdan bahsedilebilirdi.⁹⁵ Dahası, sözleşmeye taraf olmayan egemen, mülkiyet dâhil hiçbir kısıta tâbi olmamalıydı. Madem ki bütün haklar ondan türemişti, hiçbir hak onun etki alanı dışında tutulamazdı. Egemenin iradesi her anlamda mukadderat kesinliğindeydi. Direnmek, vazgeçmek ve sormak hakkı mahfuz değildi. Haklarını tümüyle karşılıksız devreden bireyin yaşamının korunması görevi müstesna...

⁹⁴ Bertrand Russel, *Batı Felsefesi Tarihi*: 3. Cilt: Modern Felsefe (İstanbul: Alfa, 2018), 112.

⁹⁵ Thomas Hobbes, *Leviathan Veya Bir Din Ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi Ve Kudreti* (İstanbul: Yapı Kredi, 2019), 101.

Evvelen belirttiğimiz gibi, güvenlik beklentisi bizzat bu ilişkinin kurulmasındaki temel faktördür çünkü.⁹⁶

Sosyal sözleşme fiksiyonunu farklı bir yoldan yapan Locke, egemenin kudreti karşısında onunla akitleşen bireyin direnme hakkını tanımış, bu kudretin sonraları Montesquieu (1689-1755) ve William Blackstone (1723-1780) ile olgunlaşacak şekilde bölünerek kullanılması gerektiğinden bahsetmiştir. Rousseau ise aynı sosyal kurguyu takip etmiş, egemenliği ulusa yani yeni politik bedene özgüleyecek şekilde sunmuştur. Kral-Devletten Ulus-Devlete geçiş Westphalia gibi, İngiliz ve Amerikan Devrimleri gibi olaylarla ilişkili olsa da 1789 Fransız Devrimi, etkileri neticesinde milat kesinliğinde algılanagelmıştır. Artık egemenlik ulusa has bir kudrettir ve onun insan ve yurttaş hakları bakımından sınırları vardır. Üstelik bu egemenliğin haklılığı hiçbir aşkın kaynaktan gelmez, meşruiyeti yasal ve ussaldır. Fakat bu çalışmanın da yapıyor olmasına sebep bir gerçek vardır ki, bahsedilen yapının tanrısallıkla kurulmadığı ve ussal ölçütlerden faydalandığı kabul edilebilir bulunsa bile şehitlik kurumu, milli marşlar, bayraklar, büstler, heykeller, mozoleler ve stadyum gösterileriyle onu kutsallıklardan arı görmek imkânsızdır.

Modern egemenlik anlayışının iyice belirginleşip yaygınlaşmasının sonrasında yaşanan 1815 Viyana Kongresi, I. ve II. Dünya Savaşları, Büyük Buhran (1929-1939), Paris Barış Antlaşması (1947), Cemiyet-i Akvam (1920) ve Birleşmiş Milletler'in (1945) kuruluş aşamaları, Bretton Woods süreci, 68' olayları, N.A.T.O. teşkilatlanması, O.P.E.C. Krizi (1973), Soğuk Savaş ilişkileri, Sovyetler Birliği'nin dağılması (1991), Avrupa Birliği'nin kurulması (1993), hatta 11 Eylül 2001 saldırıları ve 2008 Krizi gibi süreçler boyunca egemenlik konsepti çeşitli dönüşümler geçirmiştir ve geçirmeye devam etmektedir. Bu dönüşümlerde ekonomik, askeri ve siyasi etkiler görüldüğü gibi teolojik, geniş anlamda ideolojik değişimlerin de katkısı büyüktür. Dahası, bu etkilerin

⁹⁶ Hakyemez, *Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı: Doğuşu, Gelişimi, Kavramsal Çerçevesi Ve Dönüşümü*, 33.

bariz bir çifte olumsuzluk içinde teolojik yapılardaki dönüşümlere kaynaklık ettiği de sarih, bariz bir gerçektir. Bu yüzden, Carl Schmitt (1888-1985), Giorgio Agamben ve Marcel Gauchet gibi modern düşünürler de egemenliğin dönüşümlerini, diğer sosyal belirleyenleri görmezden gelmeden, teoloji politik bağlamda ele almayı doğru bulmuşlardır.

Bunun yanında, tarihsel akış içinde kilise ve yerel güç yapıları ile yaşanan rekabet sonucu gelişen monarşilerin karşılaştığı sorunlar gibi, mutlak monarşiler karşısında pozisyonlanmış geniş insan gruplarının katılımıyla gelişmiş parlamento merkezli demokratik düzenler de kendilerine has problemlerle yüzleşmektedir. Dolayısıyla, sorgulanmaya ve bir şekilde dönüşmeye devam etmektedir. Günümüzde de açıkça gözlemlenebilir aksaklıklar neticesinde hakların koruyuculuğunu yapabilmek bakımından parlamentoların imkânlarını sorgulayıp, yargıcın rolünü yeniden düşünmeyi teklif eden Ronald Dworkin; ya da dünya genelinde yaşanan yürütme merkezli dönüşümlerin yarattığı soru işaretleriyle Yeni Kuvvetler Ayrılığı tartışmaları bağlamında Amerikan İdaresi'nin durumu üzerinden klasik kuvvetler ayrılığı modeline alternatifler üretmeyi deneyen Bruce Ackerman ve benzeri Eoin Carolan gibi çağdaş düşünürler, çalışmalarıyla şüphesiz modern egemenliğin yeni tezahürleri ile ilgili de söz söylemiş oluyorlar. Fakat bizim niyetimiz bu çağdaş tartışmaları incelemek değil, gerisingeriye gitmektir. Dünyanın büyüğü bir yer olduğu ve patriarklarımızın temayüz mücadelelerinin, devrine has kaynaklar, yollar ve araçlarla yaşandığı çağlara.

Son olarak özetle, kavramın ortaya çıkışı ve geçirdiği tarihsel dönüşüm bir yana egemenlik, ülkesel kaplam içinde insanlar üzerinde uygulanır.⁹⁷ Üçünün bileşimi aslında bize modern devletin öncül ve nesnel unsurlarını vermektedir.⁹⁸ Millet devletin mekânıdır. Sınırlı bir toprak parçasının yani ülkenin zaruri olup olmadığı, ya da ondan ne anlaşılabileceği son derece tartışmalı olmakla beraber 44 hektarlık arazisine nispetle etki

⁹⁷ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 57.

⁹⁸ Zabunoğlu, *Devlet Kuramına Giriş*, 65-96.

apının genişliği ve insan unsurundaki belirsizliği bakımından kendisine içkin Papalık Kurumu ile birlikte hayli sofistike bir görünüm arz eden Vatikan Devleti gibi istisnai örneklerin varlığını da hesaba katarak biz her halükarda bugün için, ulus devletin egemenliğinin sınırları tanımlanmış bir toprak, su ve hava bütünü içinde hüküm sürdüğünü kabul etmek durumundayız. Sınırların ve ülkenin, bugün “vatandaş” şeklinde karşımıza çıkan tebaanın ve uyrukluğun modern öncesi dönemde egemen için Batı Avrupa’da, Roma’da ve Yahudi-Hıristiyan geleneği içinde ne ifade ettiği ise ilerleyen bölümlerde bahse konu olacaktır.

Modern egemenlik mutlaklık, bölünmezlik ve devredilemezlik bakımından neredeyse tanınmayacak hale gelmişse de burada kriz halinde uyanmaya müsait olan o şiddetli z⁹⁹ de hesaba katarak, kendisini tanıtmaya her an hazır bir tanınmazlıktan bahsettiğimizi belirtmek gerekir. Sürekliliğe gelince, Akal’ın onu modern egemenliğin asli kriteri ilan edişini doğrular halde sarsılmadan; modern bürokrasi ve kamu kurumları görünümünde idarenin sürekliliği prensibi içinde varlığını güçlendirmektedir.

Modern egemenliğin sınırlarını yaratan ekonomik, askeri ve ideolojik sosyal ünitelerin siyasi faaliyetlerini mümkün kılan yapılanmalar da tıpkı modern egemenliğin gelişim çizgisi gibi, Roma mirası zerine Yahudi-Hıristiyan geleneğin genel tecrübelerinin birikimiyle olgunlaşmışlardır. Çalışmamızda buradan itibaren ele alınacak olan modern öncesi egemenlik anlayışlarını ve bunları şekillendiren olay ve düşünceleri, yalnızca modern devletin kudretinin ifadesi olan egemenliğin değil aynı zamanda onu sınırlayan ya da etkileyen alt g birimlerinin de gelişimini anlamak açısından son derece mühim görmek gerekir.

⁹⁹ Saygılı, *Kutsal Canavar Devlet: Bir alışma Taslağı*.

1.2. Modern Öncesi Egemenlik

Modern öncesi üstün kudret türlerine, egemenlik denilip denilemeyeceği ilk elden cevap getirilmesi gereken bir sualdir. Denilebilir ki egemenlik zaten modern bir kavramdır ve öyleyse bunu tartışmanın yeri yoktur. Ancak modern öncesi dönemde de egemenliği imleyen *imperium*, *potestas*, *regnum* vb. sözcüklere çalışmamız içinde de görülebileceği gibi sıkça rastlamak rahatlıkla mümkündür. Bölünmüş her toplumda kendine has biçimlerde gelişmiş bir idari yapı ve onun haklılığını üreten maddi ve manevi araçların varlığı da yine muhakkaktır. Biz, terminolojik açıdan çok sağlıklı olmasa da egemenlik derken o anki içtimai organizasyon durumu içindeki siyasi - Schmittyan bir bakışla ekonomik ve ideolojik faaliyetleri de buna dâhil sayarak-belirleyiciliği ve etkisi en yüksek olan güçten de bahsediyoruz. Yani çeşitli süreklilik ilişkileri içinde ele almaya çalıştığımız, aynı kavramla ifade etmekle ifşası daha kolay sağlanacak, “görüldüğünde tanınan” o şeyden.

Toplumsal tabakalaşmaların ne üzerinden ve ne şekilde gerçekleştiğine dair her dönem için çok çeşitli izahât mevcuttur. Fakat bir kırılma noktası vardır ki o, modern ve modern öncesi ayrımının altında yatan “egemenliğin kaynağı” problemidir. Modern anlamda egemenliği ortaya çıkartan ne varsa bu dünyada olup bitmiştir ve bunlar dışında bir âmil kabul edilemez. Gözlemlenebilir maddi ilişkilerin sonucudur. Aksine bir düşünce içinde kalarak öngörülebilir bir düzen inşa edebilmenin imkânsızlığı beşeri tecrübeyle sabittir. Pek tabii ki bu da modern toplumsal yapının en temel gereksiniminin karşılanamaması anlamına gelecektir. Artık iddia odur ki kutsal *Logos*’un değil, modern *ratio*’nun öngörülebilir düzeni söz konusudur. Bıteviye kendini kutsayan aklın düzeni...¹⁰⁰

¹⁰⁰ Saygılı, *Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı*, 31.

Modernite süreç ve biçimlerindeki farklılıklar *çoklu moderniteler*¹⁰¹ şeklinde kavramsallaştırılmış, türlü tasniflere (kapitalist, askeri, sosyalist vb.) konu olmuştur. Bu gerçek ışığında iletişim ve iktidâr teknolojilerinin gelişim çizgisini de hesaba katarak, modern öncesi döneme ait egemenlik yapıları arasında görülecek farklılaşmaların tabiatıyla daha derin, ortaklaşmaların daha yüzeysel ve kırılğan olacağı çıkarımını yapabiliriz. Bu yüzden de modern öncesi egemenlikle alakalı anlatılarımızın yalnızca Batı Avrupa'daki egemenlik düşüncelerinin modern öncesi evrelerini anlamak çabasına yönelik olduğunu ve dolayısıyla kendi kaynaklarıyla kısıtlı değerlendirildiğini belirtmek gerekir. Le Goff bu filtrelemeyi çok önceden yaparak, Batı'da tarihin iki kaynağını *Heredotos*'tan gelen Yunan düşüncesi ve Kutsal Kitap'tan gelen *Judeo-Christic* düşünce geleneği olarak belirlemiştir bile.¹⁰²

Pers ve Hint dünyasında, Afrika'da, Mezomerika'da, And Amerikası'nda Mısır'da ve Çin'de kuşkusuz ki bambaşka seyirler ve alt hikâyeler söz konusudur. Bunların da çalışmamız bakımından tâli öneme sahip olduğu söylenebilir. Kapsam kısıtı aşılmadan bu hikâyelerden beslenen, bahse değer düzeyde konumuzla alakalı bulunan senkretik ilişkilerin¹⁰³ yarattığı sonuçlar ise yer yer anılacaktır.

Bu çalışmada modern öncesi egemenlik anlayışlarının pek çoğundan etkilenen ve çoğunu da etkileyen Hristiyanlık açısından egemenliği, onun meşrulanma araçlarını, yollarını ve yarattığı yapılarıdaki süreklilik ilişkilerini, Augustinus merkezli olacak şekilde ele alacağız. Çünkü Tanrı, insanı kendi suretinde yarattığı gibi evreni de kendi düzeninin benzeri bir surette düzenledi. Ya da insan çok uzun süreler, böyle olmasının daha doğru olacağına inandı. Bu eşliğin neden böyle kurulduğuna dair mebzul miktarda hayli çelişik de olabilen tözcü ya da toplumsal teorinin mevcudiyetinden girişte bahsetmiştik. Elbette ilâhi kaynaklı tezlerin çokluğu da mâlumdur. Kesin olan bir şey

¹⁰¹ Bu kavramsallaştırma Eisenstadt ve Kaviraj'a aittir.

¹⁰² Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart Mı?*, 22.

¹⁰³ Farklı düşünce ve inanç sistemlerinin bir şekilde temas ettiği alanlarda ortaya çıkan ve genellikle bir çeşit uyumlaşmayla sonuçlanan etkileşimler bütünü.

varsa, Gökyüzü Krallığı ve Yeryüzü Krallığı şeklinde tezahür eden mitik Hıristiyan düalliteyi, Tanrı Şehri -*De Civitate Dei*- kitabında Augustinus'un geri döndürülemez etkiler yaratacak bir yetkinlikle işlemiş olduğudur. Denilebilir ki onun fikirlerini bu incelemede merkeze almak, salt akademik ilgiden kaynaklı öznel bir tercihin değil, objektif bir zaruretin neticesidir.

Modern öncesi egemenlik incelemelerinde kullanılan yaygın ikili sınıflandırmanın¹⁰⁴geç tarihli bölümü olan *Esnek* ya da *Providansiyel İlahi Hukuk Doktrini* için Aquinolu Thomas'la birlikte *Ockhamlı William*, *Salisburyli John*, *Cusali Nikolas*, *Padovalı Marcilius* ve daha nicelerinin büyük etkilerinden bahsedilirken, *Doğüstü İlahi Hukuk Doktrini* hakkında söz döner dolaşır ve hep tüm azametiyle karşımızda duran bir kişiye mutlaka gelir: Aziz Augustinus'a.

Tanrının yeryüzündeki işleyişi doğrudan müdahalelerle düzenlediği ya da kimin nasıl düzenleyeceği konusunda işaretler –kehanetler, mucizeler vs.– sağladığı yönündeki inancın yıkılması temelde modern egemenliğin orijini sayılsa da Schmitt bizi modern siyasi kavramların içeriği dönüştürülmüş ilâhi konseptler olduğu konusunda uarmıştır.¹⁰⁵ Ayrıca Saime Tuğrul'un modern egemenliğin tektanrıcı¹⁰⁶ anlayışın bariz belirlenimi altında kurulduğu yönündeki düşünceleri de bu çalışma kapsamında oldukça kayda değerdir.¹⁰⁷ Saygılı'nın modern devlette pastoralliğin kaybolmadığı yönündeki ısrarla vurgusu da bundandır.¹⁰⁸

İlâhi tarafı yoksanmış toplum sözleşmesi fikrinin, ahit kültürünün bir süreci olarak görülmesi gerektiği gibi, Hıristiyanlık'ta Baba-Oğul-Ruh-ül Kudüs, Protestanlık'ta *sola fide-sola scriptura-sola gratia* örnekleriyle gördüğümüz Yunan'ın

¹⁰⁴ Bu noktada farklı tercihler görülebilir. Örneğin Okandan, 5 başlıklı bir tasnife yer vermiştir ama en yaygını ikili olanıdır.

¹⁰⁵ Schmitt, Carl. *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, 43.

¹⁰⁶ Hıristiyanlığın tektanrıcı bir din sayılıp sayılamayacağı, bir çeşit henoteizme mi yoksa monoteizme mi daha yakın olduğu bir Hıristiyan için tartışma konusu değildir. Dolayısıyla bizim de inceleme kapsamımız dışında kalır.

¹⁰⁷ Tuğrul, "Tek Tanrı'nın Aşkın Egemenliğinden Siyasinin İçkin Egemenliğine," 153- 54.

¹⁰⁸ Saygılı, *Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı*, 4.

meşhur *trihipostas* 'ının,¹⁰⁹ Mısır ve Hint üçlemeleriyle birleşen etkisini bugün dahi yasama-yürütme-yargı, özgürlük-eşitlik-kardeşlik gibi sonsuz çoğaltılabilecek üçlemelerde görebiliriz. Buna benzer örneklerle çalışmamız içinde düzenli olarak, hangi kavramın neye dönüştüğünü, nereden nereye evrildiğini ve sebeplerine dair kabul görmüş verileri her başlıkta kullanmak niyetindeyiz. Tabii neyin neye dönüşmediğini de ortaya koymak bu vazife kapsamında görülmelidir. Sözgelimi, modern öncesi egemenlikten modern egemenliğe geçişte, aşkın meşruiyet kabullerinin terkedilmesiyle, egemenliğin ve onun ilkesinin tamamen yasal-ussal bir yapıya evrilmediğini anlatmak gibi...

Buradan itibaren, Hıristiyanlığın antik kökenlerinden gelişim aşamalarına ve oradan günümüze doğru gelerek, egemenlik açısından gösterdiği sürekliliği ve Augustinus'un ondaki payını, bu paydaşlığın bugün için sürüp sürmediğini irdedeceğiz. Bu cihetten çalışmamızın geri kalanı, tamamen bu başlık altında sayılarak okunmalıdır.

¹⁰⁹ Yunan fikir geleneğinde üçlü düşünsel yapıları anlatan Yunanca sözcük. Platoncu felsefenin etkisiyle Augustinus da bu kalıbı çok sık kullanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIĞIN İLKEL VE ÖNCÜL KAYNAKLARI

2.1. İsrailoğulları Tecrübesi

Judeo-Christic gelenek... Bu kavramsallaştırmaya duyulan ihtiyaç ve sosyal bilimler alanındaki kullanım sıklığı, tek başına açılmakta olan başlığın lüzumunu ifade etmeye yetecektir. İlk binyıldan bu yana Hristiyan düşüncesinin aldığı yolu, Yahudi düşüncesinin de benzer coğrafyalarda, benzer olaylara binâen bambaşka bir seyirle katettiği hesaba katılırsa, niyetimizin bu seyri günümüze değin incelemek değil, Hristiyanlığı ortaya çıkaran nesnel paydaşlıklar bütününe önemli bir bileşenini ifşa etmek olduğu peşinen ifade edilmeli. Bu kısıtlayıcı tercihin kesinlikle bir alakasızlıktan değil, kapsam daraltmak maksadından ileri geldiği de eklenmeli. Engizisyonların, *Reconquista* sürecinin, Reform hareketlerinin, Aydınlanma düşüncesinin, özellikle Amerikan menşeli *Yehova Şahitleri*, *Yedinci Gün Adventist Kilisesi* gibi mezheplerin Yahudi-Hristiyan geleneği kapsamında tek tek yeni boyutlara kapı aralayacak veriler ihtivâ ettiği hatırdâ tutulmalı ve kabul edilmeli.

İsrailoğulları'nın antikiteye dayanan kökünün aydınlatılması çabaları bakımından, mütemadiyen kendi kutsal mahsulünü dayatıyor oluşu tarihçi için çetin bir sınav olsa da¹¹⁰ biz *shema y'israel*¹¹¹ diye terennüm edilen hikâyeyi var olduğu hâliyle anlamlandırmak peşindeyiz ve nisbeten avantajlı sayılabiliriz. Bu hikâyeye belirgin bir biçimde hâkim olan *sağkalım* ve *kimlik*¹¹² izleği üzerinden bakıldığında, Yahudi

¹¹⁰ Bahsedilen zorluğu, devrine ve entelektüel kişiliğine has bir bakışla ortaya koyan Gibbon durumu şöyle ifade eder: “İlahiyatçı dini gökten inme olarak, zaferinin parıltısı içerisinde ve ilkel saflığıyla kuşatılmış bir halde sunabilir. Tarihçiye çok hazin bir görev düşmektedir. O, inancın, zayıf ve yozlaşmış yaratıklar arasında uğradığı yanılma ve bozulmanın kaçınılmaz karışımını bulup ortaya çıkarmalıdır.” Bkz. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi: 1. Cilt*, 574.

¹¹¹ İbr. “Dinle ey İsrail.”

¹¹² Nicholas de Lange, *Atlas of the Jewish World* (Oxford: Phaidon Press, 1984), 78.

olmanın ilk şartı olan tarih bağılılığı¹¹³ çok daha anlamlı gelecektir. Dolayısıyla, en temel anlatılardan *Mısır'dan Çıkış* öyküsünün dahi tarihsel olmadığının iddia ediliyor oluşu, bizi Yahudi kaynaklarını kullanmaktan alıkoymaz, bilakis aradığımız şey tam olarak bu çatlaklarda inşâ edilmiştir çünkü.

Yahudi kaynaklarından kasıt, temelde Tanakh adlı, Hristiyanlarca Eski Ahit diye anılan metinler bütünüdür. Pek tabii ki Yahudilik bakımından bu Ahit “eski” değil günceldir, Talmud geleneği kapsamında canlıdır ve genişlemektedir. Sözlü geleneğin de kimi Yahudi mezheplerinde bu kaynaklar arasında sayılıyor oluşunun yanında biz esasında “Eski Ahit” adıyla Hristiyan kültürünün kaynaklarından kabul edilen bu metinlerle ilgilenmekteyiz. M.Ö. X. yüzyıldan itibaren yaygın akademik kaniya göre *Yahvist*, *Elohimist*, *Tesniyeci* ve *Ruhbani* metinler¹¹⁴ olarak adlandırılan ve dört dönemde şekillenen Tanakh, M.Ö. 2. yüzyıldan M.S. 2. yüzyıla kadar yazıya aktarılmıştır. Yazılı metindeki İbrani alfabesinden harfler, rakamsal karşılıklarıyla ayrıca kaydedilmiş ve bahsedilen yöntem *Isaac Luria* (1534-1572) ile ünlenen Kabbalistik öğretilere de konu olmakla birlikte, metinler böylece sabitlenmiştir.

İsrailoğulları’nın kendi kitaplarındaki öyküleri, Musa’ya kadar şöyle özetlenebilir: M.Ö 4.-5. binyıla tarihlenen bir yaratılış, Adem, Havva, Habil, Kabil, Şit ve çocuklarının yüzlerce yılı bulan yaşam öyküleri... Büyük Tufan ve sonrasında Nuh oğlu Şem (Sam) soyundan gelen 12 patriarktan en önemlisi Ur’lu İbrahim’in¹¹⁵ Tanrı ile sünnet¹¹⁶ üzerinden kurduğu bağlaşımın, kurbiyyetin ve inşa ettiği tapınağın hikâyesi... Onun oğlu İzak’tan sonra meleklerle güreşirken siyatik sinirinden sakatlandığını dahi¹¹⁷

¹¹³ de Lange, *Atlas of the Jewish World*, 14.

¹¹⁴ Mircea Eliade, ve Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü* (İstanbul: İnsan, 2018), 328.

¹¹⁵ İslamiyetin de ortak atasıdır.

¹¹⁶ Tekvin: 17: 22- 27. “*Ve onunla söyleşmeği bitirdi ve Allah İbrahim’in yanından yukarı çıktı. Ve İbrahim, oğlu İsmail’i ve evinde doğanların hepsini ve parası ile satın alınanların hepsini, İbrahim evinin adamları arasında her erkeği aldı ve Allah’ın kendisine söylemiş olduğu gibi, aynı o günde sünnet etti. Ve İbrahim sünnet olunduğu vakit, doksan dokuz yaşında idi. Ve oğlu İsmail sünnet olunduğu vakit, on üç yaşında idi. İbrahim ve oğlu İsmail aynı o günde sünnet olundular. Ve evinin bütün adamları, evde doğmuş olanlar ve para ile yabancından satın alınmış olanlar onunla beraber sünnet olundular.*”

¹¹⁷ Yahudiler bu yüzden hayvanın siyatik sinirini yemezler ve tam bir “rit” örneğidir.

bildiğimiz total patriark Yakup (*İsrail*)¹¹⁸ve birtakım tarımsal-coğrafi sebeplerden Mısır'a yerleşip Yakub'un on iki oğlundan dört yüz yıl boyunca çoğaldıkça köleleştirilen bir akrabalar grubunun acıları... Ya da bir diğer ifadeyle göçebe Habiruların (*Hebrew*) bir bölümünün dünyaya, insana ve tanrıya dair inanç ve düşünceler bütünüünün zamana giydirilmiş biçimi...

“Yakup’la birlikte aileleriyle Mısır’a giden İsrailoğulları’nın adları şunlardır: Ruben, Şimon, Levi, Yahuda, İssakar, Zevulun, Benyamin, Dan, Naftali, Gad, Aşer. Yakup’un soyundan gelenler toplam yetmiş kişiydi. Yusuf zaten Mısır’daydı.

Zamanla Yusuf, kardeşleri ve o kuşağın hepsi öldü. Ama soyları arttı; üreyip çoğaldılar, gittikçe büyüdüler, ülke onlarla dolup taşı.

Sonra Yusuf hakkında bilgisi olmayan yeni bir kral Mısır’da tahta çıktı. Halkına, “Bakın, İsraililer sayıca bizden daha çok” dedi, “Gelin, onlara karşı aklımızı kullanalım, yoksa daha da çoğalırlar; bir savaş çıkarsa, düşmanlarımıza katılıp bize karşı savaşır, ülkeyi terk ederler.”

Böylece Mısırlılar İsraililer’in başına onları ağır işlere koşacak angaryacılar atadılar. İsraililer firavun için Pitom ve Ramses adında ambarlı kentler yaptılar. Ama Mısırlılar baskı yaptıkça İsraililer daha da çoğalarak bölgeye yayıldılar. Mısırlılar korkuya kapılarak İsraililer’i amansızca çalıştırdılar. Her türlü tarla işi, harç ve kerpiç yapımı gibi ağır işlerle yaşamı onlara zehir ettiler. Bütün işlerinde onları amansızca kullandılar.”¹¹⁹

Kişisel sadakatleriyle Rabb’in övgü ve mükâfatlarına erişmiş birkaç Tanrı adamını barındıran, kolektif bilinç emaresine rastlanmayan bir grup insan söz konusuysen, tam da bu noktada Agamemnon ya da Aelis’ten daha tarihsel bir figür olmadığı konusunda Norbert Bellah’a kulak vermekle birlikte,¹²⁰ tarihin seyrini değiştiren isimle karşılaşırız. Musa ile... O bir patriark değil kurtarıcı ve kurucu ulusal

¹¹⁸ Yakub’un Esav’dan ilk oğulluk hakkını hileyle alışı ve Tekvin kitabının 27. bölümündeki kutsanma hikâyesi tıpkı Prometheus’unki gibi kutsal “trickster” mitlerini çağırıştırır.

İshak Yakup’u kutsadıktan ve Yakup babasının yanından ayrıldıktan hemen sonra kardeşi Esav avdan döndü. Esav da lezzetli bir yemek yaparak babasına götürdü. Ona, “Baba, kalk, getirdiğim av etini ye” dedi, “Öyle ki, beni kutsayabilesin.” Babası, “Sen kimsin?” diye sordu. Esav, “Ben ilk oğlun Esav’ım” diye karşılık verdi. İshak’ı bir titreme sardı. Tir tir titreyerek, “Öyleyse daha önce avlanıp bana yemek getiren kimdi?” diye sordu, “Sen gelmeden önce yemeğimi yiyip onu kutsadım. Artık o kutsanmış oldu.” Esav babasının anlatıklarını duyunca, acı acı haykırdı. “Beni de kutsa, baba, beni de!” dedi. İshak, “Kardeşin gelip beni kandırdı” diye karşılık verdi, “Senin yerine o kutsandı.” Esav, “Ona boşuna mı Yakup diyorlar?” dedi, “İki kezdir beni aldatıyor. Önce ilk oğulluk hakkımı aldı. Şimdi de benim yerime o kutsandı.” Sonra, “Kutsamak için bana bir hak ayırmadın mı?” diye sordu. İshak, “Onu sana egemen kıldım” diye yanıtladı, “Bütün kardeşlerini onun hizmetine verdim. Onu buğday ve yeni şarapla besledim. Senin için ne yapabilirim ki, oğlum?”

¹¹⁹ Mısır’dan Çıkış: 1: 1- 14.

¹²⁰ Robert N. Bellah, *İnsan Evriminde Din: Eski Taş Çağından Eksen Çağına* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 333.

liderdir. Anakronik değil, günceldir. Dört yüz yıllık kölelik hayatını, Rabbi ile atası İbrahim'in kurduğu ve onun aracılığıyla kolektif biçimde kavminin de taraf olduğu bağlaşımın sonucu olarak vadedilen¹²¹ topraklara yapılan yolculukla sona erdirmeye yazgılı kişi, isminin Antik Mısır Dili'nde anlattığı gibi “*sudan gelen*”¹²², sarayda yetişmiş, sebât ve hiddetiyle meşhur Levili büyük Moşe'dir.

İsrailoğulları bugün insanoğlunun kültür tarihinde eşine az rastlanır bir etki sahasına ulaşmış düşünsel, dinsel, kurumsal devrimlerin taşıyıcısı olmakla meşhursa, bu Musa sayesinde. Günümüz hukukuna ve siyasetine -pozitif ya da negatif açıdan- doğrudan referans teşkil edecek uzunca bir süreci tetikleyen fikirlerin, nereden bakıldığına göre mucidi, mistik muhatabı ya da onları en kullanışlı biçimde disipline eden derleyicisidir.

Bottero onu tektanrıcılığın mucidi¹²³ ilan ederken hiç tereddüt etmez.¹²⁴ Bu, ilkel *henoteizm*¹²⁵ örneklerinden açıkça ayrılmış bir tektanrıcılıktır. Platonu bile “*Yunanca konuşan bir Musa*” şeklinde tanımlattırabilecek güçte bir devrimdir. Diğer yandan, *antropomorfolojik* algınalışların açıkça reddedildiği ve yasaklandığı, ikon karşıtı fikirlerin belirginleştirdiği bir tek tanrıcılıktan söz etmekteyiz.¹²⁶ Bu fikirlerin bütünü “*ben Rab olan Rabbim*” ifadesinde kusursuz bir biçimde gözlemleyebilmekteyiz.

¹²¹ Tekvin: 15: 8, 13: 15, 17. Aynı söz Tekvin 22'de İshak'a, Tekvin 26. ve 28. bölümlerde Yakub'a da verilmiştir.

¹²² Mısır'dan Çıkış 2: 1- 10

Levili bir adam kendi oymağından bir kızla evlendi. Kadın gebe kaldı ve bir erkek çocuk doğurdu. Güzel bir çocuk olduğunu görünce, onu üç ay gizledi. Daha fazla gizleyemeyeceğini anlayınca, hasır bir sepet alıp katran ve ziftle sıvadı. İçine çocuğu yerleştirip Nil kıyısındaki sazlığa bıraktı. Çocuğun ablası kardeşine ne olacağını görmek için uzaktan gözlüyordu. O sırada firavunun kızı yıkanmak için ırmağa indi. Hizmetçileri ırmak kıyısında yürüyorlardı. Sazların arasındaki sepeti görünce, firavunun kızı onu getirmesi için hizmetçisini gönderdi. Sepeti açınca ağlayan çocuğu gördü. Ona acıyarak, “Bu bir İbrani çocuğu” dedi. Çocuğun ablası firavunun kızına, “Gidip bir İbrani sütnine çağırayım mı?” diye sordu, “Senin için bebeği emzirsin.” Firavunun kızı, “Olur” diye yanıtladı. Kız gidip bebeğin annesini çağırdı. Firavunun kızı kadına, “Bu bebeği al, benim için emzir, ücretin neyse veririm” dedi. Kadın bebeği alıp emzirdi. Çocuk büyüyünce, onu geri getirdi. Firavunun kızı çocuğu evlat edindi. “Onu sudan çıkardım” diyerek adını Musa koydu.

¹²³ Jean Bottero, Marc-Alain Ouaknin, ve Joseph Moingt, *İnancın En Güzel Tarihi* (İstanbul: Tütkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 15, 42.

¹²⁴ İbrahim'in ya da Mısırlı Akhenaton'un inancını, bugünkü tektanrıcılığın başlangıcı sayılmak için yetersiz bulur.

¹²⁵ Birden çok tanrısal varlığın olduğu, fakat birinin bariz üstünlüğünün gözlemlenebildiği inanç sistemleri.

¹²⁶ Bottero, Ouaknin, ve Moingt, *İnancın En Güzel Tarihi*, 17.

Bu noktada tektanrıcılığın -varsa- mucidinin belirlenmesi imkânsız olduğu gibi, bu kadar zayıf bir iddianın desteklenmesi de zordur. Ancak bir belirgin nokta vardır ki, kayda değer büyüklükte bir insan topluluğunu bu fikir üzerine sabit kılmak ve o topluluğun kazanımlarını, çok açıkça tektanrı inancında ve onun yasalarına uymada kararlı olabilmeye bağlamak açısından bu örnek bir ilktir. Musa'nın en belirgin sıfatı işte buradan gelir: *The lawgiver*.¹²⁷ O, insanın Tanrı'yla kurduğu ünsiyetin boyutunu değiştirmiştir.

Yahudi kutsal kitabı Tanakh'ın ilk bileşeni olan *Torah* ya da beş tomar manasındaki *Pentatök* (*Tekvin*, *Sayılar*, *Levililer*, *Çıkış*, *Tesniye*) Musa'ya yazdırılmıştır. Öyle ki Tesniye'nin son ayetlerindeki "...ve Musa orada, Moeb diyarında öldü..."¹²⁸ kelimelerini, mürekkeple değil gözyaşlarıyla yazdığı söylenir.¹²⁹ Dahası bu sözlerin tamı tamına onun eliyle yazıldığına iman, Yahudi kredosunun¹³⁰ bir parçasıdır.¹³¹ Tıpkı vadedildiği gibi Mısır'dan çıkışta yaşı kırkı geçkin kim varsa öldükten sonra İsrailoğulları, Musa'nın varisi *Yeşu* önderliğinde Kenan diyarına girdi ve burayı yurt edindi. İki yüz yıllık *Hâkimler* devrinden sonra monarşinin başlangıcı, İsrailoğulları'nın savaş önderliği için Tanrı'dan bir kral istemesi ve peygamber Samuel aracılığıyla iletilen bu talebin kabul edilmesiyle gerçekleşti. Elbette bir kutsiyeti olmayan Benyamin sıptından *Saul*, peygamber *Samuel* tarafından kutsal yağla meshedildikten sonra...¹³² Ardından, Yahuda sıptına mensup *Kral Davud* geldi. İbrani yazısının ve kurumlarının ortaya çıktığı bu dönemi *Bar Sheeva*'dan olma oğlu *Kral Süleyman*'ın devri izldi. İsrailoğlu sıptları arasında sağlanan nisbi birlik, "*orduların*

¹²⁷ İng. Kanun yapıcı.

¹²⁸ Tesniye: 34: 5. Bu ayet Musa yasası olan beş kitaptan (*pentatök*) sonuncusunda geçer.

¹²⁹ Bottero, Ouaknin, ve Moingt, *İnancın En Güzel Tarihi*, 46.

¹³⁰ Temel inanç esaslarının derlendiği metin.

¹³¹ Hayrullah Örs, *Musa Ve Yahudilik* (İstanbul: Remzi 1966), 361.

¹³² Bu tema yüzyıllar boyunca dünyevi iktidârın ruhani iktidâra tabi olduğunu anlatmak için kullanıldı. Papa'nın elinden taç giyme, aforoz ve azledilme ilişkileri için hep bu örneğe başvuruldu. Dahası, Saul'den sonra başka bir sıpta mensup Davud'u da seçen yine Rab idi ve bu, tüm iktidârların Tanrı'dan geldiğini gösteriyordu. Ayrıca sonraları başka dinlerin etkisiyle içeriği değişse de mesih (*kutsal yağla meshedilmiş kral*) temasının da Yahudi-Hiristiyan gelenekteki kökeni bu olaydır. Bkz. 1. Samuel: 10: 1 "Sonra Samuel yağ kabını alıp yağı Saul'un başına döktü. Onu öpüp şöyle dedi: "Rab seni kendi halkına önder olarak meshetti."

Rabbi”¹³³ önderliğinde gerçekleşen akınlar sürerken, başkent *Samiriye*’den *Yeruşalim*’e taşınması ve Yahudi inancında tarifsiz bir önem taşıyan Kutsal Tapınak’ın inşası bu dönemde oldu. İzlerini İsa devrinde dahi bulabileceğimiz bölünmenin (kuzey-güney) belirginleşmesi de bu dönemde yaşandı. Sağkalım çabasının var ettiği İsrailoğlu üst kimliği, bölüşüm ilişkilerinin yarattığı siyasi gerilime mağlup oldu, Benjamin sıptından *Saul* ve Yahuda sıptından *Davud* döneminde ve sonrasında gözlemlenebilen türlü ayrılıklar neticesinde Yahudiye ve İsrail monarşileri bölündü.

M.Ö. 722 yılında kuzey krallığı Asurlularca, 587 yılında da güney krallığı Babil Kralı *II. Nebukadnezar* (M.Ö. 605-562) tarafından yıkıldı. Büyük bir grup İsrailoğlu’nu yanında Babil’e götürüp bir kısmını bırakan *Nebukadnezar*, Yahudi inancında benzersiz bir kıymete sahip mabedi yıkararak, İsrailoğulları’nı Kenan çöllerinden beri çadırında¹³⁴ yalnız bırakmayan Rabbin evini yok etti. İsrailoğlu kimliğini doğuran Çıkış sonrası yaşanan en önemli felaket olan Sürgün “Yahudiliği” doğurdu. *Hezekiel*, *İkinci İşaya* ve *Daniel* gibi son derece önemli ve farklı figürler bu döneme ve sonrasına rast gelir.

539’da “*Tanrı’nın mesihi*”¹³⁵ Pers Kralı *II. Kiros (Kiyarüstem)* (M.Ö. 601-530) Babil’i fethetti ve sonrasında dileyenlerin Filistin’e dönebileceğini ve diledikleri tanrılara inanabileceklerini ilan etti. Bir kısım döndü, bir kısım Pers Babili’nde kaldı. Dönenler Filistin’de kalan soydaşlarının dinini hayli değişmiş buldu ve dahası, Babil’de kalanlar Yahudi inancının Pers ve Hint inançlarıyla girdiği (*Marduk*, *Mithra*, düalizm, kurtarıcı tanrı vb.) dünya tarihi için belirleyici olacak senkretik ilişkilere kapı araladı.

Pers satrabının görevlendirmesiyle Yahudiye’ye gelen *Nehemya* ve *Ezra* Babil’den yeni bir yazıyla döndüler, yeni bir yasal düzen¹³⁶ ve yeni bir mâbed inşa ettiler. *Ezra*, okuduğu Tesniye’yi, kurulan çardaklarda ağlayarak dinleyen Yahudiler’e

¹³³ Tanakh’ta Tanrı için kullanılan en yaygın isimlendirmelerden biridir.

¹³⁴ Simon Schama, *Yahudilerin Tarihi: Kelimeleri Bulmak (İstanbul: Alfa, 2019)*, 62.

¹³⁵ Tanakh onu böyle adlandırır. Mesih inancının geçirdiği dönüşümü anlamak açısından önemlidir.

¹³⁶ Bellah, *İnsan Evriminde Din: Eski Taş Çağından Eksen Çağına*, 33.

Yasa'yı yeniden öğretti.¹³⁷ Yabancı (*goyim*) eşlerinden boşanmayı emretti, sünnetsizlerin tapınağa girişini yasakladı ve silikleşmeye başlayan bu kimliği iyice pekiştirerek ihyâ etti.¹³⁸

Bir diğer önemli etkileşim, 333 yılında *Büyük İskender*'in (M.Ö. 356-323) Yahudiye dâhil Pers İmparatorluğu topraklarını fethetmesiyle gerçekleşti. Yunan kültürü, bu zengin havzadaki varlığını -daha öncede denizcilerle, kolonilerle, savaşlarla ve tüccarlarla kurulmuş çeşitli ilişkiler vardı- bâriz bir şekilde artırmış oldu. Ardından, İskender'in doklarından gelen *Seleukos* ve *Ptolemy* hanedanlarının yönetim sahasında kalan topraklarda Helenistik Yahudiler ve Kudüs Yahudileri arasında belirgin farklılaşmaların görüldüğü bir çağ yaşandı.

Bu dönemde *gymnasium*larda hem dil hem kültür bakımından “Yunanca” ders alan, disk atan, felsefeye ilgi duyan Yahudi gençler hızla Helenleşmekteydi.¹³⁹ İskenderiye’de Yunanca’ya çevrilen Tanakh¹⁴⁰ ve dinde gösterdikleri derinleşmeyle etki uyandıran Helen rabbiler, Yehova’nın da Yunan panteonunun bir parçası sayılmasına giden yolu açtıkları gibi, *Philon* (M.Ö. 25-M.S. 50) benzeri Judeo-Grek bilginlerin türeyeceği zemin oluşmaktaydı.

Milattan önce 167’de IV. *Antiochus*¹⁴¹ Yahudi şeriatını ilgâ edip, tapınağa Zeus heykeli koydurunca parabiblik¹⁴² bir metin olan Makkabililer’e de temel olan, başarıyla neticelenecek bir ayaklanma yaşandı ve 140 yılında *Hasmonea* hanedanı kuruldu. İç karışıklıkların bir türlü dinmediği *Hasmonea* döneminden sonra M.Ö.65 yılında Roma, Filistin’i fethetti ve M.S. 70 yılında ikinci mabedi yıkılıp, 74’te son kalesini de

¹³⁷ Tanakh’ta şeriat 3 ayrı yerde tekrar tekrar yazılmıştır. Bu dönem de onlardan biridir.

¹³⁸ Armstrong, *İncil: Kitab-ı Muhaddes*, 35- 39.

¹³⁹ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi: İslam, Hristiyanlık Ve Yahudiliğin 4000 Yıllık Tarihi* (İstanbul: Pegasus, 2018), 115-16.

¹⁴⁰ Bu çeviriye Yunanca “yetmiş” kelimesinden türetilerek Septuganist denmiştir. Efsaneye göre ayrı ayrı çeviri yapan yetmiş âlim, metni noktası virgülüne aynı şekilde çevirmiştir.

¹⁴¹ İsim olmaktan ziyade *Seleukus* hanedanının ortak adıdır.

¹⁴² Esk.Yun. Kitap dışı.

kaybeden Yahudilerin tarihi bir dizi mesih/peygamber hareketlenmeleriyle¹⁴³ zaman zaman çalkalanırken, Yahudilere göre yalnızca bu hareketlerden biri olup, bizim konumuzun ise merkezi olan İsa Mesih bu sırada sürüsünü kurtarmak için vazifesini tamamlamıştı bile.

2.2. Roma'dan Gelen ve Roma'ya Çıkan Yollar: Aeterna Roma

Roma'nın kuruluş tarihi olan ve uzunca bir süre tüm Roma için milat sayılan M.Ö. 753 ya da çeşitli iddialara göre M.Ö. 7. yüzyılın ortası, her bakımdan Roma'nın bir kabileler konfederasyonundan dikkate değer bir yapıya dönüşmesinin çok sonralarında bahse konu edilmiştir. Tıpkı kabul edilen kuruluş efsanesinin M.Ö. 1. yüzyılda yaşamış *Virgilius* tarafından yaratılmış olması gibi.

Virgilius'un *İlyada* temelli kurgusu bize, Roma'nın kültürel ve düşünsel kaynakları hakkında önemli bir dayanak sağlamaktadır. Troya Savaşı sonrası batıya doğru denize açılan *Aeneas*, *Hera*'nın engelleme çabaları ve *Poseidon*'un yardımıyla Kartaca kıyılarına ve oradan bugünkü İtalya sınırlarındaki *Alba Longa Krallığı*'na varır. Kralın kızıyla evlenir ve sonraları bir taht kavgası sonucu kardeşi tarafından tahttan indirilen torunlarından *Numitor*'un eşi *Rhea*, *Vesta* Rahibesi yapılır. Tapınakta münzevi bir yaşam süren bu bakire, yağmur olup odasına giren Tanrı *Mars* tarafından hamile bırakılır. Mucize doğum¹⁴⁴ sonrası sepetle Tiber Nehri'ne salınan¹⁴⁵ Remus ve Romulus kardeşler, *Palatino Tepesi* civarında karaya vurur ve bir dişi kurdun memelerinde yaşama tutunup bir çoban tarafından yetiştirilirler. Sonra bir şekilde gerçekte kim olduklarını öğrenen bu çocuklar, *Alba Longa*'ya dönüp intikam alırlar ve *Palatino*'ya dönerler. Yaşanan bir anlaşmazlık sonucu *Romulus* *Remus*'u öldürür, böylece ilk

¹⁴³ *Bar Kokhba, Nathan, Sabatai Zvi* vb. Fakat unutulmamalıdır ki, Yahudi inancına göre yaşamış son peygamber, *Neviim* kitabının da son bölümüne adını veren *Malaki*'dir. (M.Ö. 5.yy)

¹⁴⁴ Bu hikâye İsa-Meryem örneğinde ve diğer bazı dinsel kaynaklarda da görülür.

¹⁴⁵ Bu anlatıya Musa ve Sargon'un hihayelerinde de rastlarız.

vatandaş ve kral¹⁴⁶ *Romulus*'un hükümranlığı başlar ve *Aeterna Roma* için ilk adım atılmış olur.

İlk beşi seçimle, son ikisi cebren başa gelen efsanevi yedi Etrüsk kralın hikâyesi, *Tarquinis Superbus*'un tahttan indirilmesiyle son bulur ve M.Ö. 509 Cumhuriyet'in başlangıcı kabul edilir. *Familia*'lar, *Gens*'ler, *Curia*'lar ve *Tribus*'lar halinde üçerli ve onarlı bütünler halinde örgütlenmiş bu yapı için artık yeni bir yönetim biçimi lazımdır. Çünkü toplumsal tabakalaşma ve türdeşleşme biçimleri değişmektedir.

Cumhuriyet Dönemi, Etrüsk kökenlerden kopuş ve İtalik yapıya dönüş dönemidir. *Patrici* ve *Pleb* çatışması sınıfsal ilişkilerin hâkim yapısı olsa da ilk başlarda bu gelişmelerin ne denli yüzeysel olduğunu, Roma'dan ayrılmak tehdidiyle haklarında iyileştirmeler isteyen Pleblerin ayrılıp gidecekleri yerin Roma'daki *Palatino Tepesi*'nin karşısındaki *Secessio Tepesi* olduğu gerçeği ışığında anlamak gerekir. Yaşanan bu gerilimler, on kişinin iki yıllık bir çalışmayla hazırladığı Oniki Levha Kanunları'na¹⁴⁷ (M.Ö. 451-449) ve çeşitli politik değişimlere yol açar ve Roma siyasal kimliği şekillenmeye başlar. Gelişen ve güçlenen bu site devleti ilk büyük genişleme hamlesini Sicilya'ya doğru yapmakla *I. Pön Savaşı*'nı (M.Ö. 264-241), en büyük bölgesel rakibini yok edeceği savaşlar serisini ortaya çıkaran süreci başlatmış olur. *II. Pön Savaşı*'nda (M.Ö. 218-201) filleriyle İber Yarımadası'ndan geçerek gelen *Hannibal* eliyle tarumar olmaktan kurtulan, *Scipio Africanus (Publius Cornelius Scipio)* gibi bir ulusal kahraman ve muazzam bir sağkalım öyküsü yaratan Roma, *III. Pön Savaşı*'nda (M.Ö. 149-146) Kartaca'yı tamamen yok eder, toprağında saban sürer.

Bir yönüyle büyüyen, bir yönüyle şişen bu toplum değişen şartların toplumsal örgütlenme ve tabakalaşma biçimlerini, dolayısıyla gerilimlerin taraflarını değiştirdiği çeşitli dönemleri pratik tedbirlerle aşmayı bilmiştir. Antik Yunan düşüncesinin statik ve spekülatif yapısının aksine Stoa temelli Roma düşüncesi son derece dinamik ve

¹⁴⁶ Sonraları bu tema *princeps* olarak karşımıza çıkacaktır.

¹⁴⁷ Bugün bu metinlerin tamamı mevcut değildir ve güncel ayrımla Özel Hukuk ağırlıklı bir içeriğe sahip olduğu bilinmektedir.

pragmatiktir. Vatandaş olmayan Yunan *Polybios*'tan, baş vatandaşın mucidi *Cicero*'ya azatlı köle *Epiktetos*'tan İmparator *Marcus Aurelius*'a kadar geniş bir sosyal spektruma yayılmış entelektüel yapı, şüphesiz romanın nev-i şahsına münhasır bölüşüm ilişkilerinden ileri gelmektedir. Roma idaresi, işlevsel bir ayırmadan ziyade sosyal çıkar ortaklığı temelli bir kuvvetler ayrılığı mantığına dayanır. Pleblere oy hakkı verilmesinden tüm nüfusun vatandaş ilan edildiği 212 yılına, krallıktan *diarşiye*, *triumvirlikten tetrarşiye*, soylu olmayanların *magistra* olamadığı çağlardan köle kökenli imparatorlara¹⁴⁸ rastlanan günlere, yüzeysel bir özeti dahi imkânsız toplumsal çelişki ve uzlaşılar bütünüyle erişilmiştir.

İşbu çelişkilerin ve uzlaşi kültürünün iktidâr ilişkilerinde yarattığı öbeklenme engeli, Cumhuriyet'in temel karakteristiğini meydana getirir. İktidarın kullanımını ve meşruiyet kaynağını imleyen *potestas* ve *auctoritas* gibi ayrı kavramların varlığı ve bu yetkelerin farklı aktörlere özgülenmiş olması, bahsedilen gerçeğin en yalın tezahürüdür. Bu durumu anlatmak için Cicero'nun meşhur sözünü anmak gerekir. "*Cum potestas in populo auctoritas in senatu sit.*"¹⁴⁹

Antik Yunan düşünce ve inanışını doğrudan ya da transformasyonlar yoluyla yoğun biçimde benimsemiş Roma, genişleyen egemenlik sahasında görülen dini unsurlara karşı paganlığın doğası gereği uzunca bir süre kapsayıcı bir tutum sergilemiş, böylece Helenistik tecrübenin yarattığı tanışıklık pekişmiş, hatta zamanla genişlediği her coğrafyada bu tür senkretik ilişkileri güçlendirici bir temas altyapısı sağlamıştır. *Gordon Childe (1892-1957)* bu kanalları, "[k]öleler, göçmen zanaatçılar, tacirler ve askerler..." ile örneklerken Roma'nın görece geç tarihli yayılımlarından olan bugünkü

¹⁴⁸ Örn. Diocletianus (283-305).

¹⁴⁹ "Güç halkta, otorite Senato'da." Cicero, *Yasalar Üzerine* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 80.

Almanya ve İskoçya’da görülen *İsis*¹⁵⁰ ve *Mithra*¹⁵¹ sunakları gibi yapıları bu yolların ne denli aktif işlediğini anlatırken bahis konusu yapmıştır.¹⁵²

Tam da bu noktada Cumhuriyet Devri sürerken, M.Ö. 2. ve 3. yüzyıllardan itibaren Roma sınırları giderek daha fazla sorun barındırır olduğundan¹⁵³ doğu dinleri ve bu dinlerin içeriğinden kaynaklanan düşünce ve düzen kalıpları Roma’da daha yaygın hale geldi.¹⁵⁴ Özellikle sır ve kurtuluş dinlerinin türleri,¹⁵⁵ kurtarıcı beklentisi,¹⁵⁶ Antik Mısır ve Pers’in ideal düzen kurguları, ruhban yapıları ve yönetici kültürleri benzeri etkiler aslında İskender’den, *Denizci Kavimler*’den ve hatta *Pythagoras*’ın Mısır ziyaretlerinden beri yaşanmaya başlamış bir sürecin sonunda hayli güçlendi.

Özellikle M.Ö. 146 *Sicilya* ve 173 *Spartaküs* köle ayaklanmaları gibi örneklerle görebileceğimiz toplumsal huzursuzlukların yanında askeri nizamda, toprak rejiminde ve idari yapıda görülen bozulmaların yarattığı sorunlar, onların üstesinden gelebilen *Jül Sezar* ve *Octavianus* gibi yöneticileri Roma’da eşi görülmemiş bir maksimalist yönelişin nesnesi haline getirmiş ve *pontifex maximus*¹⁵⁷ gibi sıfatlar yerini zaman içinde *dominus ac deus*¹⁵⁸ gibilerine bırakmıştı. Bu dönemlerde yaşayan Cicero gibi açıkça Yunan referanslarla düşünen yöneticilerle birlikte hukuk, belki de Roma düşüncesindeki tek soyutlama olarak devletle özellikle anayasa bağlamında sıkı sıkıya ilişkilendirilen, idari sürekliliğin sağlanması için dinsel inanışların ve tanrısal kültürlerin

¹⁵⁰ Mısır dinlerine ait bir tanrıçadır. 400 yıl Mısır’da yaşamış İsrailoğulları üzerindeki etkileri ve devamında Hristiyanlıkla gösterdiği ortaklaşmalar bakımından Mısır dinleri dikkate değerdir. Ezoterik yönler de barındıran bu dinlerin öğretilerinin yanında, yapısal kurguları ve figürleri de pek çok dinsel yapıyı bir şekilde etkilemiştir.

¹⁵¹ Part dinine ait bir figürdür, ışıkla ilişkilendirilir. Özellikle Hint-İran sınırında oluşan dinsel kültürün dünyada bıraktığı teolojik ve politik izler, pek çok yönüyle çeşitli çalışmalara konu olabilecek kadar derindir.

¹⁵² Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu: Paleolitik Vahşet Devrinden Roma İmparatorluğunun Çöküşüne Kadar İlk İnsan Topluluklarının Ve Eski Uygarlıkların Ekonomik, Toplumsal Ve Kültürel Tarihi* (Ankara: Odak, 1974), 370.

¹⁵³ Childe, *Tarihte Neler Oldu: Paleolitik Vahşet Devrinden Roma İmparatorluğunun Çöküşüne Kadar İlk İnsan Topluluklarının Ve Eski Uygarlıkların Ekonomik, Toplumsal Ve Kültürel Tarihi*, 380.

¹⁵⁴ Mehmet Ali Ağaoğulları, ve Levent Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine* (Ankara: İmge, 2017), 88.

¹⁵⁵ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5: Plotinos, Yeni Platonculuk Ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 255.

¹⁵⁶ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5: Plotinos, Yeni Platonculuk Ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, 9.

¹⁵⁷ Ltn. Başrahip.

¹⁵⁸ Efendi ve Tanrı.

yeri giderek pekişti. Tecrübe edilen kontrol zorluğuyla, yeni tanrıların devlete olan bağlılığı azalttığı yönündeki kanaat geliştikçe de imparator odaklı bir inanç merkezileşmesi gerçekleşti.¹⁵⁹

Kyros ve *İskender*'in eriştiği hüküm sahasına nazaran iptidai örneklerini aşan bu coğrafi istikrar, böylece Roma'da nispi ve ilkel bir sürekliliğe kavuştu. *Octavianus*'un *Augustus* unvanını aldığı M.Ö. 27 sembolik olarak bu yeni nesil oryantal sürekliliğin, Cumhuriyet'ten İmparatorluk'a geçişin başlangıcı sayılmıştır.¹⁶⁰ Cicero'nun kriz çözüm yöntemlerine dair fikirlerinin ve *Jül Sezar*'ın (M.Ö. 100-44) yönetim serüveninin ciddi katkı verdiği iddia edilebilecek bu teşekkür, bilhassa *Augustus* (M.Ö. 63- M.S.14) ile birlikte anlaşılmalıdır.

Roma'nın kendine has organizasyonel pratiklerinden *Birinci Triumvirlik*'in bir parçası kendi ordularıyla Galya'yı fethederken diğeri sonra Partlar üzerine yaptığı seferde ağzına kaynamış altın boşaltılarak öldürülecek, öbürünün başı Mısır'da *Ptolemyler*'in iç savaşına müdahale etmek isterken, Roma iç savaşının sonlanmasını kolaylaştıracığı düşünülen bir jest olarak Jül Sezar'a sunulacaktı. Yayılım sahasının ve merkezi karar alabilme kapasitesinin anlaşılabilmesi açısından bu örnek önemlidir. Cicero, gücün merkezileşmesi ihtiyacına binaen, bir “kral” olmadığını vurguladığı “*princeps*” figürünü böyle bir ortamda kurgulamıştır.

Jül Sezar bu kavramın karşıladığı alanı tamamen kolonize edemedi bir suikaste kurban gidince, aranan istikrar ortamı *Octavianus*'la bulunana kadar yine kaybolmuştur. M.Ö. 31'de *Actium Deniz Muharebesi*'ni, *Cleopatra*'nın donanmasını yöneten *Marcus Antonius*'a karşı kazanan *İkinci Triumvirlik*'in önemli bileşeni ve Jül Sezar'ın evlatlığı *Octavianus*, Roma'daki iç karışıklıkları ciddi ölçüde bitirmiş ve *Pax Romana* denilen döneme girilmiştir. Roma tarihinde en uzun hükmü süren *Octavianus* yalnızca sahada askeri başarılarla dayalı kazançlarla değil, askerlerin kendi komutanlarından maaş

¹⁵⁹ Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 66.

¹⁶⁰ Mehmet Ali Ağaoğulları, ve Levent Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine* (Ankara: İmge, 2017), 67.

almasıyla bozulan ülkesel bağıllık problemini bitirmek, şehir asayişiyile görevli polis benzeri birimler kurmak gibi idari ve askeri, köleleri ve azatlıları yönetime sıkça dâhil etmek gibi İmparatorluk kültürünü kuvvetlendirecek ve yaygınlaştıracak ideolojik hamlelerle de Roma tarihinde hayli belirleyici olmuştur.

Daha sonra gelen imparatorların bir kısmı bu başarıları sürdürmüş, bir kısmı mumla aratmış olsa da bu kişilerin aslında *princeps* içeriğini gösteren, *plenitudo potestas* sahibi Augustuslar ve onların güncel ihtiyaçlara göre düzenlenmiş halleri olduğu düşünülmelidir. Öyle ki Roma yıkıldıktan sonra doğan siyasi boşluğu dolduran, eflatun giysileri¹⁶¹ ve tacıyla, *plenitudo potestas* iyeliği iddiasıyla, *Pontifex Maximus* ve *Vicarus Christi*¹⁶² unvanlarıyla papalar, ayrıca başrahip ve kral sayılan Ortodoks gelenek içindeki hükümdarlar da bu ardıllık ilişkisinin bir parçasıdır.

Augustus döneminde yaşanan fakat yaşandığı sırada kimselerin farkında olmadığı ve tarihsel kaynaklarda yer tutmayan bir diğer önemli olay da Nasıralı İsa'nın doğuşudur. Roma, sosyo-mekânsal açıdan Hristiyanlık için asli belirleyenlerden olsa da Hristiyanlık, uzun Roma tarihi içerisinde yalnızca dönemsel ama çok önemli bir cüzdür. Bu noktadan itibaren Roma'nın tarihini ve yeni Roma'ları Hristiyanlıkla birlikte ele almak ve birlikte anlamaya çalışmak zarureti söz konusudur.

2.3. Tanrı Melekûtuna Doğru: Anno Domini

“Bir adam bağ dikti, onu bağcılara kiraya verdi ve uzun bir zaman için başka memlekete gitti. Ve mevsiminde mahsulünden kendisine vermeleri için, bağcılara bir hizmetçi gönderdi; fakat bağcılar onu dövdüler, eli boş gönderdiler. Başka bir hizmetçi daha gönderdi; onu da dövdüler ve hakaret edip eli boş gönderdiler. Bir üçüncüsünü de gönderdi; onu da yaraladılar ve dışarı attılar. Bağ sahibi de: Ne yapayım? Sevgili oğlumu göndereyim; belki ona hürmet ederler, dedi. Fakat bağcılar onu gördükleri zaman: Bu varistir; onu öldürelim de miras bize kalsın, diye öğütlediler. Ve onu bağdan dışarı atıp öldürdüler. İmdi bağın sahibi

¹⁶¹ Eflatun renk (erguvani) yüksek miktarda deniz kabuklusundan elde edildiğinden nadir bulunurdu ve soyluluk simgesiydi.

¹⁶² Ltn. Mesih'in vekili.

*onlara ne yapacaktır? Gelecek, bu bağcıları helâk edecek ve bağı başkalarına verecektir.”*¹⁶³

Nakledilen bu pasajdaki müjde, Tanrı’nın inayetiyle Mesih’in bedeninde, Mesih’te kurtuluşun ve sonsuz yaşamın müjdesidir.

Tanrı, kendisini defalarca pişman etmiş ve usandırmış kavmı İsrail ile olan ahdi tecdid etmiş ve Ahd-i Cedid’e taraf olanları melekûtuna kabul etmeyi vadetmiştir. Bu ahdin artık yalnızca İsrailoğulları’yla sınırlı olmadığını “[bu] ağıldan olmayan başka koyunlarım var”¹⁶⁴derken *Rabb’in Sofrası*’nda oğluyla ilan etmiş, onikilere müjdeyi dünyanın dört bir yanına dağıtmayı emretmiştir.

Vaftiz olup Mesih’i giyinen, “*alın, yiyin*” dediği ekmeği alıp, “*günahların bağışlanması için birçokları uğruna akıtılmış ahit kanı*”¹⁶⁵ olan şarabı içen onunla ölür, dirilir ve Mesih’e katılır. Bunlar bilâistisna Hristiyan âleminin tümünde, litürjik farklılıklar görülebilmekle birlikte kabul edilen sakramentlerdir. Özellikle vaftiz için, Eski Ahit’in ritüel uygulamalarından sünnete tekabül ettiği söylenebilir. Tanrı’nın oğulları olmaklık artık yürek sünnetiyledir. Bu nokta, Hristiyanlığın Yahudi inancı içinden çıkıp kendi dışsal unsurlarıyla ayrı bir kimlik inşa ettiği noktadır. Şu ifadeler hem bir dönem bu yapıların ne kadar benzer olduğunu hem de nasıl ayrıştığını göstermek bakımından yararlıdır:

*“Kutsal Yasa’yı yerine getirirsen, sünnetin elbet yararı vardır. Ama Yasa’ya karşı gelirsen, sünnetli olmanın hiçbir anlamı kalmaz. Bu nedenle, sünnetsizler Yasa’nın buyruklarına uyarsa, sünnetli sayılmayacak mı? Sen Kutsal Yazılar’a ve sünnete sahip olduğun halde Yasa’yı çiğnersen, bedence sünnetli olmayan ama Yasa’ya uyan kişi seni yargılamayacak mı? Çünkü ne dıştan Yahudi olan gerçek Yahudi’dir, ne de görünüşte, bedensel olan sünnet gerçek sünnettir. Ancak içten Yahudi olan Yahudi’dir. Sünnet de yürekle ilgilidir; yazılı yasanın değil, Ruh’un işidir. İçten Yahudi olan kişi, insanların değil, Tanrı’nın övgüsünü kazanır.”*¹⁶⁶

¹⁶³ Luka: 20: 9-16.

¹⁶⁴ Yuhanna: 10: 16.

¹⁶⁵ Markos: 14: 24.

¹⁶⁶ Romalılar: 2: 25- 29.

Tanrısal kurtuluş planı iki mucize doğumla başlamışsa da milât elbette *efendinin yılı*¹⁶⁷ sayılacaktır. Ne de olsa Yahya, onun yollarını düzlemeye gönderilmişti ve çarıklarını çözmeye bile layık değildi.¹⁶⁸ İsa, Musa'nın haber verdiği ve İşaya'nın kehanetlerinde işaret ettiği kişiydi. Öyle ki, doğumunu takiben Pers müneccimler onu görmeye gelmişlerdi. Fakat kavmi bu kutsal kişiyi, ancak on iki yaşında bir bayram kutlaması vesilesiyle götürüldüğü Yeuşalim'de unutulup Tapınak'ta öğretmesiyle ve meseleleri kavrayışındaki derinlikle fark edecekti. Sonraları bu durum, Ürdün Nehri'nde Yahya tarafından vaftiz edilirken *Kutsal Ruh*'un inip, "*Rabb'in sevgili oğlu*" olduğunu bizzat duyurmasıyla iyice aşikâr oldu.¹⁶⁹

Hem kısır *Elisabeth* ve yaşlı *Zekeriya*'nın oğlu olmakla hem de doğumunda babasının dilini çözmekle, Yahya'nın kutsallığı açıkça tescillenmiştir ve tanıkları çoktur. İnciller, Roma'ya bağlı Yahudiye Kralı *Hirodes*'in Yahya'yı kutsal gördüğünü ve ona zarar vermek istemediğini yazar. İsa'dan haberdar olduğunda, "*bu dirilen Yahya'dır!*"¹⁷⁰ demesi, hem bu kişilerin toplumdaki kutsal konumlarının hem de öğretileri arasındaki eşgüdümün kanıtı niteliğindendir. Hemen belirtmek gerekir ki Yahya, İslam inancında da peygamber kabul edilmektedir. Yahudi inancında, İslam ve Hristiyanlığın aksine bugün bir peygamberin zuhûr etmesinin önünde bir engel yoksa da bu kişiler yalnızca öğretileri mübalağa edilmiş Talmud bilginleridirler. Kimin peygamber sayılıp sayılamayacağını ötesinde, peygamberliğe yüklenen anlamlar da tıpkı tanrı, melek, kitap kavramlarında olduğu gibi "semavi dinler" tasnifinin zihinde yarattığı yanıltıcı birliği açacak bir bakışla ele alınmalıdır. Aksi, özellikle sinoptik İncillerde çokça geçen "peygamber" lâfzına ve İsa'nın da ikrârına rağmen nasıl olup da

¹⁶⁷ Anno Domini. Milat yılını ifade etmek için kullanılan A.D. kısaltması bu kalıbın baş harflerinden oluşmaktadır. Bugün kabul edilen milat, 6. yüzyılda *Genç Diyonisos* tarafından 5 ya da 6 yıl sapmayla tespit edilmiştir. Aradaki bir yılın sebebi ise sıfırın keşfine dair tartışmalardır.

¹⁶⁸ Matta: 3: 11.

¹⁶⁹ Matta: 3: 16. "*İsa vaftiz olur olmaz sudan çıktı. O anda gökler açıldı ve İsa, Tanrı'nın Ruhü'nün güvercin gibi inip üzerine konduğunu gördü. Göklerden gelen bir ses, "Sevgili Oğlum budur, O'ndan hoşnudum" dedi.*" Ayrıca bu olay aynı zamanda Yahya'nın nitelenmesinde de kilit roledir. O artık *Vaftizci Yahya'dır (John the Baptist)*.

¹⁷⁰ Matta: 14: 2.

Hristiyanların onu Rab olarak kabul ettikleri gibi tahfifkâr yüzeysellikte soruları beraberinde getirecektir. Hâlbuki Hristiyanlık açısından ne İsa'nın peygamberliği Daniel ve İşıya'ninkine benzer, ne Mesihliği Saul ya da Davut'unki gibidir ne de Rab'liği YHVH'ninki ¹⁷¹ gibi. Esasında bu farklılaşmalar çeşitli Hristiyan gruplar içinde de özellikle erken yüzyıllarda sıkça görülür. Hatta bu yüzden “teoloji”nin özünde bir Hristiyan icâdı olduğu düşünülür.

Bahsedilen farklılaşmalar, ayrı bir kimlik oluşturma sürecinin hem sebebi hem de sonuçları olarak görülmelidir. Ayrıca bu referansların en temeli olan İncil metinlerinin kaç yazarlı oldukları, tam olarak ne zaman yazıldıkları, yazarı olduğu kabul edilen kişiler tarafından yazılıp yazılmadıkları, hangisinin hangisinden etkilendiği ¹⁷² ya da tamamen özgün olup olmadıkları çalışmamız bakımından kısmen ehemmiyetsizdir. Önemli olan 2. yüzyıldan itibaren şekillendiği düşünülen 27 bâblık bugünkü kanonik metinlerin tanrı ilhâmıyla yazılmış olduğu konusundaki tastamam inançtır. Bahsedilen ilhâmın “kelimesi kelimesine” mi “sözle” mi olduğu da önemsizdir. Bizi ilgilendiren bu ilhâmın sürdüğüne inanan ve hayatının tamamına ya da bir kısmına bu bilinçle yön veren insanların varlığı realitesidir. ¹⁷³ Çünkü *Pentekost* hadisesinden beri *Kutsal Ruh* Mesih'in bedeninin eriştiği her yere ulaşmıştır, gözetim ve yönlendirmesini bugün dahi sürdürmektedir.

¹⁷¹ Bu *tetragram*, Tanakh metinlerindeki tek tanrıyı gösteren Yehova ve Yahveh sözcüklerinin İbranice aslının, Latin harfleriyle yazılmış ve dolayısıyla sesli harflerinin eklenmemiş halidir. Yahudiler bugün dahi, On Emir'den biri olan “*Tanrının adını gereksiz yere ağzına almayacaksın...*” (Mısır'dan Çıkış: 20: 7) buyruğu gereği bu ismi telaffuz etmezler ve Tanrı'dan bahsedecekken “isim” anlamına gelen *HaShem* kelimesini kullanırlar.

¹⁷² Sinoptik İnciller'in Markos veya Matta'dan etkilenecek yazıldığı iddialarına ilaveten, Q İncili, L İncili gibi bilinen İncillerin dışında ama ortak etkiler yaratan metinlerin varlığı yokluğu tartışmaları, bilimsel açıdan son derece önemlidir. Fakat hem konumuzla çok yakın alakalı olmadıklarından hem de yazarın bu iddiaları sınavabilecek tarihi, edebi ve linguistik teçhizata sahip olmamasından dolayı kapsam dışı bırakılmışlardır. Öte okuma önerisi olarak bkz. Zafer Duygu, *İsa, Pavlus, İnciller* (İstanbul: Düşün, 2018).

¹⁷³ Benzeri bir bakış açısı için bkz. Yaşar Salihpaşaoğlu, *Din Ve Devlet Arasındaki İktidar Mücadelesi: Avrupa Örneği* (Ankara: Adalet, 2018), 55.

Mesih'in hurûcundan on gün sonra yaşanan *Pentekost*, Hristiyan kilisesinin (*ecclesia*)¹⁷⁴ kuruluşu sayılır. Gök yarılmış, *Kutsal Ruh* ateşten dillerle elçilerin üzerine inmiş, farklı dillerde konuşmaya başlayan Hristiyanlar dünyanın dört yanına müjdeyi dağıtmaya hazır hale gelmişlerdir.¹⁷⁵ Bu, Hristiyanlığın evrensel mesajının da tescilleniş sahnesidir.

İsa bu mesajı genişletmeye, atası Davut'un tahtı ile müjdelendiği için önce İsrailoğulları içindeki kuzey-güney yönlü bölünmeyi aşacak "iyi Samiriyeli" gibi devrin şartlarında aykırı sayılabilecek yaklaşımlarla başladı. Roma'lı memurlara, kötü namı kadınlara ve günahkârlara da asla sırtını dönmediği gibi, mesajını kabul eden herkesi ailesinden ilân etti. *Kefernaum*'dan *Cana*'ya mucizelerle giderek genişleyen tanıklar ve yoldaşlar, Dağ Vaazı esnasında binleri bulmuş idi.

Doğumunun sekizinci gününde Musa yasasına göre her Yahudi çocuğu gibi sünnet olan öğretmen, sıkça "*şöyle yazılmıştır*" diyerek başladığı sözlerinde Eski Ahit'ten ayetler aktarmış, şeriatı açıkça tamamlamaya geldiğini ilân etmiştir.¹⁷⁶ Bir yandan da yeni şarabın eski tulumu, yeni yamanın eski esvaba uygun olmayacağını söylemiş,¹⁷⁷ Musa yasasının günahı kaldırmadığından bahsetmiştir.¹⁷⁸ Yasayı değil, insanı merkeze alan bir yaklaşım söz konusudur. Ona göre "*İnsanoğlu şabat gününün de Rabbidir.*"¹⁷⁹

¹⁷⁴ Bu kavram Yunanca halk meclisini ifade etmek için kullanılırken, bir yoksullar hareketi olarak başlayan Hristiyanlıkta cemaati isimlendirmekte tercih edilmiştir. Kavramın yalnızca ruhanî ve hatta bir dönem neredeyse sadece Papa'yı ifade edecek dönüşümleri ise tarihin eseridir.

¹⁷⁵ Elçilerin İşleri: 2: 1- 11.

¹⁷⁶ Matta: 5: 17-19. "*Sanmayın ki, ben şeriatı yahut peygamberleri yıkağa geldim; ben yıkağa değil, fakat tamam etmeğe geldim. Çünkü doğrusu size derim: Gök ve yer geçip gitmeden, her şey vaki oluncıya kadar, şeriatın en küçük bir harf veya bir nokta bile yok olmayacaktır. Bundan dolayı bu en küçük emirlerden birini kim bozar ve insanlara öylece öğretirse, göklerin melekûtunda kendisine en küçük denilecektir; ve onları kim yapar ve öğretirse, göklerin melekûtunda kendisine büyük denilecektir.*"

¹⁷⁷ Luka: 5: 36-37.

¹⁷⁸ Yuhanna: 5: 44. "*Sanmayın ki, ben sizi Babanın önünde suçlu çıkaracağım; sizi suçlu çıkaran kendisine ümit bağladığınız Musadır.*"

¹⁷⁹ Matta 12: 8.

Bir hardal tanesine benzettiği Tanrı melekûtunu müjdelemiş,¹⁸⁰ onun zamanla nasıl maya gibi büyüyeceğini öğretmiştir. Onu dinleyenler arasında Tanrı melekûtuna erişmeden ölmeyecekler olduğunu söylerken,¹⁸¹ erken Hristiyanlığın hem Roma'dan hem Doğu dinlerinden gelen eskatolojik muhteviyatını şekillendirmiştir. Onun krallığı ise bu dünyada değildir. Ancak yine de tapınakta kurbanlık ticareti yapanların tezgâhını dağıtıp, kutsal mekânı haydut inine çevirmekle suçlarken, infaz yaftasına üç dilde “Yahudilerin Kralı”¹⁸² yazdıracak kadar rahatsızlık yaratmıştır.¹⁸³

Sonraları Yunan felsefesiyle birlikte *Logos* olarak anılacak “Tanrı kelamı” İsa, çarmıhta dünyaya Adem’in günahıyla giren ölümü yenmek için kendi canını kefaretilik olarak vermiş, buna rağmen bir yanındaki çarmıhta bulunan adam kurtuluşa ererken, öbür yanındaki buna nâil olamamıştır. Zirâ kimin kurtulacağını ancak Tanrı, inâyetiyle belirler ve belirlemiştir de. Öldükten üç gün sonra dirilen, böylece Rab olduğu da açıkça anlaşılan İsa, Hristiyan inancında Tanrı’nın üç üknûmünden birisidir. Tanrının oğlu ve sözüdür. Aynı cevherdendir,¹⁸⁴ tanrı gibi tam tanrı ve insan gibi tam insandır. Kıyamet günü yeniden dünyaya gelerek ölüleri ve dirileri yargılayacak, kurtuluşa erenlerle birlikte sonsuz bir kutsal saadet düzeni kuracaktır.

Önceki bölümlerde ele alınan İsrailoğulları tecrübesinin ve Roma’nın içinde bulunduğu siyasi ve fikri atmosferin son derece belirleyici olduğu bu inanç sistemi, kekeme bir hatibin¹⁸⁵ sözleri ve tarihin en güçsüz kralının kudretiyle yüzyıllar içinde hakikaten son derece karmaşık bir seyir içinde olağanüstü gelişmiştir. Bu seyirde,

¹⁸⁰ Markos: 4: 30- 32. “*Ve dedi: Allah ’ın melekûtunu nasıl benzetelim? yâhut onu ne meselle önünüze koyalım? Hardal tanesi gibidir ki, toprağa ekilirken her ne kadar yer üzerinde olan bütün tohumlardan en küçüğü ise de, ekildikten sonra büyür ve bütün sebzelerden daha büyük olur, büyük dallar salar; şöyle ki, göğün kuşları onun gölgesi altına yerleşebilirler.*”

¹⁸¹ Markos: 9: 1. “*Onlara dedi: Doğrusu size derim: Burada duranlardan bazıları var ki, Allahın melekûtunun kudretle geldiğini görmeden, ölümü hiç tatmayacaklardır.*”

¹⁸² I.N.R.I.

¹⁸³ Öyle ki, onunla dalga geçmek için Roma’da soyluluk simgesi sayılan erguvani kıyafet giydirip başına dikenli dallardan yapılmış bir de taç taktılar.

¹⁸⁴ Esk. Yun: Homoousia

¹⁸⁵ Tevrat’ta Tanrı, bu yüzden Musa’ya ağabeyi Harun’dan yardım almasını buyurmuştur.

İsa'nın sözleri kadar elçilerin, babaların, azizlerin, doktorların, *ecclesia*'nın, Papaların, patriklerin ve keşişlerin de hikâyesi mutlaka pay sahibi olmuştur.

2.4. Elçiler ve İlk Kiliseler

Nasıralı İsa'nın mesajı, Yahudi cemaatindeki bölünmelerin klasik sınırlarını aşan bir kapsayıcılığa sahipti. İyi Samiriyeli gibi bugünden basit görünen örnekler bölgedeki ayrıksı Yahudiler üzerinde olumlu etkiler yarattı ve yayılımı bir yönüyle kolaylaştırdı. Aynı şekilde, Yunan felsefesi ile yoğurulmuş teolojisi ile Yuhanna İncili ve benzeri metinlerin de Helenleşmiş diaspora Yahudileri açısından benzeri sonuçlara yol açtığı söylenebilir. İlk misyon yolculukları da haliyle bu bölgelere yapıldı fakat balıkçıların¹⁸⁶ ağları umulandan bereketli bir ummâna salınmıştı ki bu müjde de Luka ve Yuhanna'daki ayetlerde görülebilirdi. Asma, çubukları üzerinde yayılıyor, dal budak salıyordu.¹⁸⁷ Roma'da bir itfaiye örgütü kurulması fikrinin dahi, “örgütlü her güç mutlaka yoldan çıkar”¹⁸⁸ korkusuyla karşılaşılır olduğu bir dönemde havariler bu başarının bedelini canlarıyla ödediler ve Paulus'la birlikte *Markos*'ta sayılan *onikilerin Aziz Yuhanna* dışında tamamı şehit¹⁸⁹ edildi. -*Yahuda İskaryot hariç*. O, İncil'e göre ihanetinin bedeli olarak kendini astı ya da düşüp parçalandı-

Elçiler ziyaretler yaptılar, mektuplar yazdılar, mucizeler gösterdiler, vaftiz ettiler ve Rabb'in adına bağışladılar. Onlar, Tanrı tarafından seçilmişlerdi. Mesih, kilisesini *Kefas*¹⁹⁰ (*Petrus*) üzerine kurmuştu¹⁹¹ ve ona üç defa eğer kendisini seviyorsa koyunlarını otlatmasını emretmişti.¹⁹² Havariler gittikleri yerlerde cemaatler

¹⁸⁶ Onları “insan tutan balıkçılar” yapan İsa idi ve 4. yüzyıla kadar balık, Hristiyanların en yaygın sembolüydü. Ayrıca bugün, İstanbul'da “Balıklı” adında bir Ermeni Mezarlığı mevcuttur.

¹⁸⁷ Yuhanna: 15: 5.

¹⁸⁸ Mann, *İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, 377.

¹⁸⁹ Elbette bunları tarihsel verilerle kanıtlamak olanaksızdır ancak genel kabul bu yöndedir ve şehitlik edebiyatı Hristiyanlıkta çok önemli bir yere sahiptir.

¹⁹⁰ Yuhanna: 1: 42. Aramice'de Kaya, taş manasına gelir.

¹⁹¹ Matta: 16: 18.

¹⁹² Yuhanna: 21: 15-17.

oluşturdular, yeni kiliseler kurdular. Örneğin *Petrus* Roma Kilisesi'ni, *Andreas* İstanbul Kilisesi'ni, *Markos* İskenderiye Kilisesini kurdu ve *Thomas* bu mesajı Hindistan'a kadar ulaştırdı. Kiliselerde apostolik¹⁹³ meşruiyet arayışı yaygın bir gelenektir ve kökeninde bu kabuller yatar. Bu seyahatlerin hayli belirleyici olanlarından bir kısmı da Elçilerin İşleri bölümünde erken Hristiyan cemaatinin azılı düşmanı olduğu yazılan, ilk Hristiyan martir *Stephan*'ın ölümünün sorumlularından, dönemin önemli Yahudi bilgini *Gameliel*'in öğrencisi ve Roma vatandaşı¹⁹⁴ bir Ferisi olan *Tarsuslu Saul*'ün yaptıklarıdır. Saul, arkadaş ve öğrencileriyle çıktığı bu seyahatlere, Şam Vizyonu¹⁹⁵ ile müjdeyi *gentilelere*¹⁹⁶ iletmekle Mesih tarafından görevlendirilmesi sonrasında başladı. Mesih'e yüz yüze tanıklık edememiş olması onun tanıklığına ve seçilmesine engel olmamıştı. Rab, onikileri seçtiği gibi¹⁹⁷ Tarsuslu Saul'ü de seçmişti.

O, kendi deyimiyle "...zamansız doğmuş bir çocuk..."¹⁹⁸ idi. Antakya merkezli 3 büyük misyon seyahatiyle geniş bir takipçi kitlesine ulaşan Paulus, İsa'nın "*bu ağıldan olmayan koyunlar*"ının¹⁹⁹ havarisiydi. Ona göre yalnızca Yahudi cemaatinin değil, Roma tebaasının ve hatta barbar kavimlerin de sorularına cevap bulabilecekleri ve kendilerini içinde konumlandırabilecekleri bir inanç sisteminin varlığı söz konusuydu. Yahudilere Yahudi İnci'liyle, paganlara pagan inciliyle sesleniyordu. Musa'nın ahbine

¹⁹³ Havarisel.

¹⁹⁴ Elçilerin İşleri 16: 37-38. "*Ama Pavlus görevlilere şöyle dedi: "Roma vatandaşı olduğumuz halde, bizi yargılamadan herkesin önünde dövüp hapse attilar. Şimdi bizi gizlice mi kovacaklar? Olmaz böyle şey! Kendileri gelsinler, bizi alıp çıkarınsınlar!"*Görevliler bu sözleri yargıçlara ilettiler. Yargıçlar, Pavlus'la Silas'ın Roma vatandaşı olduğunu duyunca korktular."

¹⁹⁵ Elçilerin İşleri 9: 3-8. "*Ve yolda giderken, Şama yaklaştığı zaman vaki oldu ki, gökten bir nur ansızın çevresinde parladı. Ve yere düşüp bir sesin kendisine: Saul, Saul, niçin bana eza ediyorsun? dediğini işitti. O da: Ya Rab, sen kimsin? dedi. Ve o dedi: Ben eza ettiğin İsa'yım; fakat kalk, ve şehre gir, ve ne etmen gerektir sana söylenecek. Onunla yolculuk eden adamların nutku tutulup durdular; sesi işitiyorlar, fakat kimseyi görmiyorlardı. Ve Saul yerden kalktı; gözlerini açınca bir şey görmüyordu. Onlar da kendisini Şama götürdüler."*

¹⁹⁶ Yahudi olmayan halklar.

¹⁹⁷ Yuhanna: 15: 15-17. "*Artık size kul demiyorum. Çünkü kul efendisinin ne yaptığını bilmez. Size dost dedim. Çünkü Babam'dan bütün işittiklerimi size bildirdim. Siz beni seçmediniz, ben sizi seçtim. Gidip meyve veresiniz, meyveniz de kalıcı olsun diye sizi ben atadım. Öyle ki, benim adımla Baba'dan ne dilerseniz size versin. Size şu buyruğu veriyorum: Birbirinizi sevin!"*"

¹⁹⁸ Korinthlilere 1. Mektup: 15: 8.

¹⁹⁹ Yuhanna: 10: 15- 16. "*Ben iyi çobanım. Benimkileri tanırım. Baba beni tanıdığı, ben de Baba'yı tanıdığım gibi, benimkiler de beni tanır. Ben koyunlarımın uğruna canımı veririm. Bu ağıldan olmayan başka koyunlarım var. Onları da getirmeliyim. Benim sesimi işitecekler ve tek sürü, tek çoban olacak."*

taraf değilken Mesih inanlısı olup Mesih'e katılan ve Yeni Ahit'e taraf olanların, Musa yasasıyla bağlı olup olmayacakları, sünnet olmalarının, *şabat* gününe uymalarının ve daha pek çoklarının gerekip gerekmeyeceği ilk Hristiyan cemaatinin önemli problemlerindendi. Havariler Konsili'nde²⁰⁰ bu problem çözüme bağlandı ve Paulus'un bu konudaki tavrı, Yakup'un direktmesiyle tanınan 4 esas kural²⁰¹ istisnası ile birlikte ana akım haline geldi. Mesih çarmıhta kefareti için canını vermişken kurtuluşa başka şartlar koşmak bu fedakârlığı küçümsemek olurdu. Paulus'un Hristiyanlığın ikinci kurucusu olduğu yönündeki düşüncüyü böyle anlamak gerekir. O Musa'nın tesis ettiği, kurtuluş ve yasa arasındaki etiyolojik bağı kopartan kişiydi. Tanrı, *inkarnasyon* yoluyla dünyaya gelmiş ve günahı ortadan kaldırmak için acı çekerek canını feda etmişti. Yani Mesih'in yaşamından ne anlaşılacağı bir tarafa, esas çilesinden, ölümünden ve dirilerek ölümü yenmesinden ne anlaşılacağını yine yaşamından ve Tanakh'tan delillerle o haber verdi. Paulus'un mektubâtı ve öğrencisi Luka'nın yazını kanonik İncil metinlerinin neredeyse yarısını oluşturur. Bu durum, onların Kutsal Ruh'un ilhâmıyla yazıldığı²⁰² yönünde bir kabul olduğunun açık kanıtıdır.

Hristiyanlığın erken merkezleri Filistin, Antakya, İskenderiye ve sonra Roma oldu. Bunlar "... *kimi otuz, kimi altmış, kimi yüz kat semere verir.*"²⁰³ derken kastedilen yerlerdi ve artık bu bölgelerde belirginleşmiş organizasyon ve inanış esasları söz konusu idi. Buradaki topluluklar yatay ve dikey bölünmelere müsait bir kemmiyete erişmişlerdi. Antakya'da Paulus'un, Filistin'de Yakup'un, İskenderiye'de Judeo-Grek Yahudiler'den devşirilmiş Hristiyanlar'ın idare ettiği türlü cemaatler vardı. Habeşistan'dan Roma'ya, Eriha'dan Mora Yarımadası'na ulaşmış bu beden politikleşmek üzere birçok yerde de hızla büyümekteydi. Kilise babaları gibi ilk birleştirici ve savunucu kişilere de bu

²⁰⁰ İncil'deki ilgili ayetlerin bir Havari Konsili olarak algılanıp algılanamayacağı tartışılıyor olsa da konsil geleneğinin kökeninde bu olay vardır. Elçilerin İşleri 15: 6.

²⁰¹ "Putlara kurban edilen şeylerden, kandan ve boğulmuş olanlardan ve zinadan çekinin. Bunlardan sakınırsanız, iyi edersiniz. Selâmette olun." Elçilerin İşleri: 15: 29.

²⁰² Markos: 13: 11 "Sizi tutuklayıp mahkemeye verdiklerinde, 'Ne söyleyeceğiz?' diye önceden kaygılanmayın. O anda size ne esinlenirse onu söyleyin. Çünkü konuşan siz değil, Kutsal Ruh olacak." Ayrıca Paulus'un da bu durumu tasdiki için bkz. Timotheos 2: 3: 16.

²⁰³ Markos: 4: 20.

dönemde rastlanır. Bunlar her dönem hepsi tamamen kabul gören kişiler olagelmemişlerse bile, bugün için tezleri resmi doktrin düzeyinde karşılık bulmuş pek çok kilise babası vardır. Erken Hıristiyan cemaatinin kendi içinde bir düzen ve birlik sağlama çabasının yanında ayrıca *Gnostik*, *Orfik* ve *Diyonisosçu* örnekler gibi İlk Çağ’a has kaygı ve inanışlardan kaynaklı akımların etkilerine karşı mesafe yaratma girişimleri de bahse değerdir. Çünkü bu geçişkenlik engellenmediği takdirde *Marcion* (M.S. 85-160) ve *Tertullian* (M.S. 155/160?-220?) gibi din büyüklerinin “sapkın” fikirlere kapılabilmesinin önünü açabilmiştir. Erken iktidâr çabaları ve herezi karşıtı mücadeleler, taraftar toplama faaliyetlerini fevkalade hızlandırmış, bu büyümeler fark edilir oldukça dönem dönem Roma’lı yönetici ve imparatorların mizaçları ve yönetim usulleriyle de ilişkili olarak Hıristiyanların çeşitli takibât ve kıyımların hedefi olmasına sebebiyet vermiştir.

Açılması gereken bir diğer bahis, önceki başlığımızla ortak bir izleğin parçası olarak, Roma ile ilişkilerdir. Yahudiler ve Roma arasındaki ilişki, Hıristiyanlardan bağımsız olarak ileride *Bar Kohba İsyanı* (M.S 132-135) gibi Yahudi tarihinde önemi çok büyük hadiselerle yol açacak düzeyde gerilmekteydi²⁰⁴ ve bu durum, aynı mekânlarda yaşayan ve *Judeo-Christic* gelenek içinde Yahudi köklerinden kaynaklı hassasiyetleri sönümlenmemiş bazı erken Hıristiyan cemaatlerini de etkilemekteydi. Fakat Yahudi-Hıristiyanlığın yanında, daha Roma’lı bir Hıristiyanlık da Roma içre büyümekteydi.

İsa, Roma’lı vergi mültezimleriyle aynı sofrayı²⁰⁵ paylaşmış,²⁰⁶ “...Sezar’ın hakkını Sezar’a, Tanrı’nın hakkını Tanrı’ya verin”²⁰⁷ demiştir bir kere ve Yahya’ya

²⁰⁴ Bu hadiseler sonucu Yahudiler’in tamamen sürülmesi ve dağıtılması, kehanet kültürünün gereği olarak İncil’den aktardığımız “bağcı hikayesi”nin gerçekleşmesi olarak algılanıyordu ve sıkça başvurulan bu hikayenin, bu genç inancın pekişmesinde çok önemli bir yeri oldu.

²⁰⁵ Sofra, insanlık tarihinde her kültürde olduğu gibi Hıristiyanlık açısından da sosyalleşme aracı olarak son derece önemliydi. İlk Hıristiyanlar birbirlerinin evlerinde toplanıp yemek bölüşürlerdi. Bu davranış, en temel sakramentlerden biri olan *Efharist/Mass* ile halen sürdürülmektedir.

²⁰⁶ Matta: 9: 10-11, Markos: 2:15-16, Luka: 5: 27-30.

²⁰⁷ Matta: 22: 16-22. “... İsa’ya gelip, “Öğretmenimiz” dediler, “Senin dürüst biri olduğunu, Tanrı yolunu dürüstçe öğrettiğini, kimseyi kayırmadığını biliyoruz. Çünkü insanlar arasında ayırım

göre kimsenin Tanrı tarafından verilmedikçe alamayacağı²⁰⁸ da aşikârdır. Elçilerin de tutumu Paulus'un ve Petrus'un mektuplarında görülebileceği üzere, cemaatin dünyevi yöneticilere saygı göstermesi yönünde olmuş, iktidâr sahiplerinin zulüm ve kıyıcılıklarının kurtuluş müjdesi karşısındaki çaresizliği vurgulanarak bunlara dayanılması gerektiği öğütlenmiştir. Ancak İsa'yı çarmıha *Pontius Pilatus*'un²⁰⁹ gerdiği de her Hristiyan *kredo* metninde mutlaka yer almıştır. Hristiyanlar bu noktada hem Yahudi iktidâr gruplarına hem Roma'ya karşı itidalli ve gayretli bir çaba yürütmüşlerdir. Bu, kendi için varlık olmanın gereğidir. Tüm bunların yanında kiliselerin başına toplumu gözetecek sorumlular koymuşlar, gençler için yaşlılara hürmet,²¹⁰ kadınlar için erkeklerine saygı²¹¹ buyruğunun mesajını yaymışlardır. Erken dönem Hristiyanları bir yandan mektup, ziyaret ve mücadelelerle kendi içlerinde ortodoksi yaratma faaliyetleri yürütürken diğer yandan mektuplarda değinilen hapis ve işkence vakalarıyla direngen bir bilinç oluşturmaktaydılar. Dahası; zenginleri, Romalı yüzbaşları²¹² ve valileri²¹³ dahi cemaatlerine katacak bir yol tutturmuşlardı. Bu Hristiyanların büyük başarısıydı ve nihayetinde “...yapıcıların reddettiği taş, köşenin baş taşı oldu.”²¹⁴

Elçiler ve bilhassa Paulus, mesajlarını Tanakh metinlerine ve İsa'nın sözlerine paralel biçimde inşa ettiler. Bu bakımdan Paulus'u Hristiyanlığın ikinci kurucusu olarak ele almak, gayretleriyle bu inancı muhafazalı bir öze dönüştürerek ötelere taşıyan “şampiyon” olması bağlamında haklıdır. İlâveten, İsa'nın mesajını doğru ve eksiksiz

yapmazsın. Peki, söyle bize, sence Sezar'a vergi vermek Kutsal Yasa'ya uygun mu, değil mi?” İsa onların kötü niyetlerini bildiğinden, “Ey ikiyüzlüler!” dedi. “Beni neden deniyorsunuz? Vergi öderken kullandığınız parayı gösterin bana!” O'na bir dinar getirdiler. İsa, “Bu resim, bu yazı kimin?” diye sordu. “Sezar'ın” dediler. O zaman İsa, “Öyleyse Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin” dedi. Bu sözleri duyunca şaşılar, İsa'yı bırakıp gittiler.”

²⁰⁸ Yuhanna: 3: 27, 19: 11.

²⁰⁹ Dönemin Roması'nda Yahudiye valisi.

²¹⁰ Çıkış: 20:12. Musa'nın buyruğudur ve İncil'de çok defalar atıf yapılmıştır. Bkz. Luka: 18: 20, Efesliler: 6: 2, Markos: 10: 19.

²¹¹ Efesliler: 5: 33. “Size gelince, her biriniz karısını kendisi gibi sevsin. Kadın da kocasına saygı göstere.”

²¹² Elçilerin İşleri: 10. Bölüm tamamen Kornelius'un ihtidâ hikâyesinden oluşur.

²¹³ Elçilerin İşleri: 13: 12.

²¹⁴ 1. Petrus 2: 7.

anlayarak, ilhâm üzere yaydığı, Hristiyanlıkta bugün için değışmez bir kabuldür. Sözleri, kanonun bir parçasıdır.²¹⁵ Yaygın akademik kabule göre, Musa'nın mesajının ve Homeros'un metinlerinin yüzyıllar içinde toplumsal değışimleri de içerecek biçimde parça parça geriye dönük biçimde kaleme alındığının tespiti gibi, Hristiyan temel metinlerinde ve özellikle Paulus merkezli literatürde böylesi bir bulgu ispat edilse dahi çalışmamız açısından tesiri yoktur. Kanaatimizce bizim inceleme nesnemiz tastamam inancıyla bu metinlere yönelen kişide inşa edilmiş “bellek”²¹⁶ ve onun kolektif paylaşımından doğan sosyal örgütlenmelerdir. Ayrıca, Şam görüşlerini ve mektubâtında Paulus'un bunu sıklıkta hatırlatmasını, öğretisi açısından bir sıhhat problemi olarak ele alan bir kimse, diğer tüm mucize ve kutsal iletişim iddialarına nazarân onunkinin ne tür bir inandırıcılık çelişkisi taşıdığını da ortaya koymalıdır. Dolayısıyla Paulus'un özellikle İsa'nın orijinal mesajını tahrif eden bir günah keçisi olarak sembolleştirilmesi, tarihi verilerle desteklenmeye çalışılırken bu okumaların tarihsel veri saydığı kaynakların da başka inanç gruplarına ait düşüncelerin sağladığı ön kabullerle şekillenmiş olabileceği realitesi unutulmamalıdır. Ulaşılabilecek bir bilimsel kesinlik varsa o da Paulus'un teolojisinin -doğrudan ona ait olup olmadığı bir tarafa- Hristiyanlığın bugün için her kolu üzerinde etkili olduğudur. Çünkü Hristiyanlığın, *kapalı kitle* olmanın avantajlarını terk ederek bir *açık kitleye*²¹⁷ dönüşme eğilimi açısından, İsa ile başlayan gözü pek tavrını en bariz biçimde benimseyen kişi Paulus olmuştur. Diğer bir kesinlik ise, ilk dönem Hristiyan grupları içinde Ebionitler, Ariuşçular ve Nesturiler gibi Pauluşçu teolojiyle örtüşmeyen ve etkisi uzun süre hissedilen güçlü gruplara sıkça

²¹⁵ Paulus'un da mektuplarının 6 veya 7 tanesinin sonradan ona nisbet edilerek yazıldığı iddia edilir fakat bu iddia da inceleme kapsamımız dışındadır.

²¹⁶ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar Ve Düşünceler Tarihi 2: Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna* (İstanbul: Alfa, 2017), 438.

²¹⁷ Canetti, bu iki kitlenin yapısını incelerken zaman ve uzam bakımından daha belirli nesneleri ele alıyor olsa da incelikli tarifi, kesinlikle bu durumda bizim açımızdan da kullanışlıdır. Her dağılmayı bir yineleme düşüyle çözünmeden atlatan kapalı Yahudi cemaatinden, sonunda kapsamı evrenin tamamına erişecek belirsiz ve tekinsiz bir büyüme serüvenine atılarak farklılaşan açık Hristiyan cemaatine geçiş, böylece daha anlaşılır olacaktır. Elias Canetti, *Kitle Ve İktidar* (İstanbul: Ayrıntı, 1998), 16- 18.

rastlanabileceğidir. Bunlardan öte bir çıkarım -en azından bugünkü verilerle- bir başka inancın apolojisi olarak anılmaya mahkûm kalacaktır.

Son olarak, elçiler ve tüm Mesih inanlıları, müjdelendiklerini düşündükleri şekilde hayli eskatolojik²¹⁸ bir tanrı melekûtu beklentisi içindeydiler.²¹⁹ İsa tekrar dünyaya gelecek, ölü ve dirileri yargılayacak, koyunlarını toplayacak ve hak edenleri sonsuz yaşama eriştirecekti. Fakat beklenen yargı gününün (*Judgement Day*) bir türlü gelmemesi ve onu bekleyenlerin sayısının hakikaten kayda değer biçimde artarak her anlamda kontrole muhtaç bir bütün haline gelmesi söz konusuydu.²²⁰ Üstelik Hristiyanların yavaş yavaş dış tehlikelere karşı da kendini savunabilme kabiliyetine erişiyor olması, bu kimliğin içinde taşıdığı kaynaklarla yaratılan yeni egemenlik yorumlarına ve çabalarına rastlanacak zamanları beraberinde getirdi. Tıpkı zaman ve kıyamet anlayışlarının bizzat kendilerinde yaşanan dönüşümleri getirdiği gibi...

Bu bölümü bıraktığımız nokta, İlk Günah'tan patriarklara, insandan tanrıya ve ruha, başlangıçtan sona ve zamana kadar her yönüyle Hristiyanlığın kendi kozmogonisini inşa ettiği, kimliğini pek çok veçhesiyle tespit ettiği dönemdir.

²¹⁸ İlâhiyat ve felsefenin, dünya ve insanlığın sonuna dair tartışmaları kapsayan bölümü.

²¹⁹ Markos: 1: 14-15. “Yahya ele verildikten sonra, İsa, Allahın incilini vâzederek, Galileye gelip dedi: *Vakit tamam oldu ve Allahın melekûtu yakındır; tövbe edin ve incile iman eyleyin.*”

²²⁰ Childe, *Tarihte Neler Oldu: Paleolitik Vahşet Devrinden Roma İmparatorluğunun Çöküşüne Kadar İlk İnsan Topluluklarının Ve Eski Uygarlıkların Ekonomik, Toplumsal Ve Kültürel Tarihi*, 371.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AUGUSTINUS VE TANRI DEVLETİ

3.1. Augustinus'tan Önce

Bu bölüme konu olan süre zarfını, şehitler ve patristik düşünce devri olarak tanımlamak mümkündür.²²¹ Antakya ve İskenderiye'nin özellikle öne çıktığı ve bunlara zamanla Roma, Ravenna, Milano, İstanbul ve gibi merkezlerin ekleneceği bir dönemdir. Yine bu dönemde, genellikle Hristiyanlara yönelik taarruzlara karşı apolojik metinler biçiminde kurgulanmış edebi ürünlere sıkça rastlamak mümkündür. Bu metinlerin bir kısmı Yunanca, bir kısmı Latince yazılmıştır ve bu iki dilde yazılan metinlerin tarih içinde Doğu ve Batı Hristiyanlığı şeklinde bir ayrıma yol açması sebebiyle Yunan Kilise Babaları ve Latin Kilise Babaları geleneği gibi bir ayrım söz konusudur. Elbette bu ayrımı da modern bir kesinlik içinde anlamamak gerekir ki; etkileşimler ve ilişkiler bakımından “ortak dönem” sayılabilecek çok uzun bir zaman dilimi söz konusudur. Bu ortak dönemden kalma bir benzerlikle kabul görmüş ve kınanmış kişiler iki gelenekte de mevcuttur fakat örneğin ortak merkezde Aziz *Antonius* varken, Doğu manastır geleneği Kapadokyalı Babalar (*Nazianzuslu Gregorius, Basil ve Nyssalı Gregorius*) rehberliğinde inşa edilmiş ve Batı'da da Aziz *Jerome* (M.S. 347-420) etkili olmuştur. *Eusebios* (M.S. 263-339) gibi figürlerin egemenlik ve iktidâra dair görüşleri Doğu'ya özgü kalırken²²² Batı'da *Augustinus* gibi, *Ambrosius* (M.S. 340-397) gibi önemli isimler büyük etki yaratmıştır. Artık hem çevirilerin yüzyılları bulduğu hem de hakikaten bu eserlerin verildiği siyasal ve sosyolojik şartların iyice başkalaştığı bir çağ yaşanmaktadır. Sonraları ise Doğu'da *Fotios* (M.S 819- 897), Batı'da *Gelasius* ö.(M.S.

²²¹ Bekir Z. Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık* (İstanbul: İnsan, 2014), 44.

²²² Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 151.

496) gibi *Schizma*²²³ (M.S. 1054) öncesi dönemde de olsa patristik bir yaygınlığa erişmek bir tarafa, açıkça rekabet içinde algılanagelmiş isimlerin artışı görülmektedir. Bir diğer açıdan, *Origenes* (M.S. 184-253) gibi kısmen yanlışlanan fakat Hristiyan düşüncesinde derin iz bırakmış ya da *Tertullian* gibi tamamen dışlanmış kilise babaları da dikkate değerdir. Augustinus da bilahare bu kınama listesinde düşüncelerinin bir kısmıyla yer alacaktır. Patristik dönemin son –*Boethius* (M.S. 480-524) gibi istisnai isimlere rastlanabilmekle birlikte- ve en büyük temsilcisi yine de Aziz Augustinus'tur.

Patristik dönem, Hristiyanlığın son derece belirleyici evrelerden geçtiği ve genellikle bu evrelerin her birinde farklı karşıtlık ilişkileri içinde şekillendiği bir dönemdir. Bu dönemde ve sonraki yüzyıllarda Hristiyanlar için antagonist çelişkinin karşıt ucu değiştikçe ayrışmalar, çeşitlenmeler ya da türdeşleşmeler dini ve siyasi boyutta sürekli yeniden düzenlenmiştir. Sözelimi Roma ile ilişkilerin, keyfi katliam ve baskıların arttığı dönemdeki hali ile *Milano Fermanı* 'na (M.S. 313) ve sonrasına uzanan hali pek tabii ki Hristiyanların dost ve düşman ayrımlarını etkilemiştir. Özellikle bu süreçte barbar akınlarıyla zayıflamakta olan Roma'da tetraşkiye geçilerek İstanbul'un idari başkentlerden biri yapılması ve tüm bu parçalı yapıyı bireysel kabiliyetleriyle bir süreliğine birleştirebilen *Constantine*'in İstanbul'u İmparatorluk başkenti haline getirmesi (M.S. 330), Hristiyan dünyada efemeral bir birlik sağlasa da Doğu-Batı ayrımının çok derin bir hâl alacağı süreci de başlatmaktaydı. Bu şartlarda bir dönem din işlerinin devlet işleri karşısındaki özerkliğini savunan Kilise, sonraları devlet eliyle pagan tapınaklarını yıktırmaktan geri durmayacaktı ancak, bu dönemde asli hâkimiyet sahibi olmaları söz konusu değildi ve yalnızca çok önemli bir baskı grubu olarak kaldılar.²²⁴ Bu durum, Batı Roma'nın yıkılması ve Doğu'nun siyasi açıdan Bizans'a²²⁵

²²³ Doğu ve Batı Kiliselerinin kesin olarak bölünmesi hadisesi.

²²⁴ Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 131.

²²⁵ Bizans kullanımının yanlış olduğu bir hakikattir fakat bu kelime, Doğu Roma'nın Yunan ve Hristiyan kimliğini yansıtabilmek imkânı bakımından kullanışlıdır.

yani Yunan ve Hristiyan Roma'ya dönüşmesi ve sonraları *sezaropapizm*²²⁶ olarak adlandırılacak şekilde kendi yolunu tutmasıyla son buldu. Batı'da ise Kilise için tüm siyasal yaşamın asli belirleyeni olmak imkânı doğmuştu. Elbette Doğu Roma da boşluğun farkındaydı ve çok defalar bu boşluğu doldurma girişimleri yaşandı.

İstanbul Kilisesi'nin pekişmeye başlayan birincil rolüne rakip olabilmek fırsatı Roma'nın 410'da Got kumandan *Alaric* tarafından yağmalanıp alınmasıyla ortaya çıkacaktı. Bu sırada bir başka Ostrogot Kral *Theodoric* 495'te kendini "Roma Kralı" olarak tanıtsa da²²⁷ Roma idaresinde en ağır şartlarda dahi ayakta kalmış Kilise, Got hâkimiyeti zayıfladıkça gelişimini sürdürmeyi bildi. Got kavimleri Hristiyanca kimliklenirken, Constantine tarafından toplanan İznik Konsili'nde (M.S. 325) mahkûm edilmiş Ariusçuluk, Roma ile aralarındaki rekabet ilişkisi nedeniyle geniş taban buldu. Üstelik Roma'da İmparator'un oğlu dahi Ariusçuluğu terk etmiş değildi.²²⁸ Bu tür istenmeyen durumların azaltılabilmesinde konsil geleneğinin büyük payı olduğu söylenebilir. Özellikle *Theodosius*'la resmi din haline gelen Hristiyanlığın pek çok yönden tanımlanmış ve tektipleştirilmiş bir inanç sistemi olarak kurgulanması gerekmektedir. Bir bakıma öyle de oldu. Ariusçuluk dokuz yüz yıl, Valentinusçuluk altı yüz yıl etki gösterse de sonunda iddiaları tedavülden kalktı. Protestanlığın takribi beş yüz yıldır var olduğu göz önüne alındığında, bu tartışmaların önemi daha açıkça anlaşılabacaktır.

Patristik dönem tartışmalarında, Kristolojik temaların ve eskatolojik düşüncelerin bariz hâkimiyeti söz konusudur. O dönemde başlayan gerilimlerin altında yatan ya da sonucu olan, erken Doğu Kiliseleri'nin ayrılması ile neticelenecek tartışmalar genellikle bu başlıklar etrafında yaşanmıştır. Dönemin din adamlarından bugün muteber kabul edilenlerin hepsinde Paulusçu teolojinin takibini görmek mümkündür. Konu yalnızca Paulus'un teolojik yorum ve yaklaşımlarının etkileri

²²⁶ Şinasi Gündüz, *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı* (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 229.

²²⁷ Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 172.

²²⁸ Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*. 49.

değildir, dünyevi iktidârlar karşısındaki olumlayıcı tutumu ve bu konudaki teo-politik temellendirmesi de *Clemens*'ten *Origenes*'e, Antakyalı *Thomas*'tan *Aziz Augustinus*'a kadar gözlemlenebilir açık etkiler göstermiştir. Bunda Paulus'tan beri üç problemin canlılığını hiç yitirmemesinin de tesiri büyüktür. Bunlar şöyle özetlenebilir:

- 1- Tüm iktidârların Tanrı'dan kaynaklandığı düşüncesi,
- 2- Yaşlıların ve kocalarınki de dâhil her otoriteye baş eğmenin tanrısız vazife sayılması,
- 3- Dünyevi ve ruhani otorite ilişkilerindeki gerilim.²²⁹

Bu problemlere dair akıl yürütmelerde Paulus'tan ve çok öncesinden beri süren Eski Ahit geleneği, meselleri ve kehanetleriyle son derece etkili olmuştur. Diğer taraftan Tertullien gibi reddiyecilere²³⁰ rağmen Yunan felsefesi de bu akıl yürütmelerde çok yönden etki göstermiştir. *Ancilla theologiae*²³¹ formülasyonu ile Hristiyan düşüncesine dâhil olan Yunan felsefesi, aynı kaynaklardan beslenen *Cicero*, *Seneca* ve *Plutarkhos* benzeri Roma'lı düşünürlerin de etkisini beraberinde getirmiştir. *Plotinos*'u (M.S. 204-270) da bu ilişkinin geç örneklerinden saymak, özellikle bir Augustinus incelemesi bakımından yerinde olacaktır.

Dünyevi ve ruhani otorite ilişkileri söz konusu olduğunda, kilise babalarından *Aziz Ambrosius*'a (M.S. 340-397) da yer açmak şarttır. Augustinus'u da vaftiz etmiş Milano Başpiskoposu, Hristiyan siyaset pratiğinde bir köşe taşıdır. Periferideki yerel bir yöneticinin evliliğini tenkit ettiği için başı kesilen Yahya'dan, İmparatoriçe Avadoksiya'ya hakaretler yağdırabilen “*Altınağızlı*” *Yuhanna*'ya (M.S. 349?-407) dönüşerek gelen ama kaderi her zaman saraya bağlı kalan Doğu Hristiyanlığı'nın güç ilişkileri ve sembolleri bir tarafa, Batı'da Hristiyanlığın sosyal hayatın her noktasında

²²⁹ Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 126.

²³⁰ Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 132.

²³¹ Tanakh metinlerinde İbrahim'in eşleri arasında görülen, birinin diğerine hizmet etmesi koşuluyla barındırılması ilişkisinden yola çıkarak yaratılan bu terime, felsefenin bir hizmetkâr olarak kabul edilmek şartıyla Hristiyan düşüncesinde kullanılabilir oluşunu anlatmak için başvurulur. Bkz. Etienne Gilson, *Ortaçağda Felsefe: Patristik Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonuna Kadar* (İstanbul: Kalcı, 2007), 52.

artan belirleyiciliği, Ambrosius gibi isimlerle ve bambaşka iddialarla tezâhür etmekte idi. Önceleri cemaat içi yargılama yetkisini elinde tutmakla kimliğini muhafaza etmeyi bilen Hristiyan mücadelesinin sonucu olarak artık İmparator'dan günah çıkarması istenebiliyor, Senato'daki pagan sunağını kaldırması talebi dayatılabiliyordu. *İmparator Gratianus* (M.S. 359-383), imparatorların *pontifex maximus* unvanını bırakması gerektiğini savunan *Ambrosius*'un telkinleriyle kendisine kerhen getirilen Papalık giysilerini reddetmek durumunda kalabiliyordu.²³² Bu durum artık Doğu'da ve Batı'da bambaşka egemenlik pratikleri yaşanacağını habercisi sayılabilirdi. Zira Doğu'da İmparator, kilisenin de başıydı. Roma topraklarında Hristiyanların çoğunluğa eriştiği bu dönemlerde yaşanan bölünme yalnızca idari değil, derin biçimde teolojik, kültürel, litürjik ve siyasi bir bölünme haline geliyordu. Batı İmparatorluğu'nun çöküşüyle bu karışıklıkta başrol Papa'nın şahsında Apostolik Roma Katolik Kilisesi'ne geçmekteydi. Yüzyıllar boyunca fikirlerinden dikkatle faydalanılan Aziz Augustinus'un yol göstericiliği ile...

3.2. Augustinus Aurelius

Augustinus metinleri hakikaten çağımıza uygun olmayan bir düzeyde sadelikten uzaktır. Dolayısıyla çalışmamız boyunca, doğrudan eserlerinden pasajlar paylaşarak okuyucuyu onun terminolojik karmaşasıyla ve sonu gelmez spekülasyonlarıyla baş başa bırakmak yerine, düşüncelerini yalın bir dille kullanılabilir ve anlaşılabilir hale getirmek arzulanmıştır. Zarureten doğan bu tercihe yol açan birtakım probleme değinmek gerekirse, öncelikle hazırlanmış en derli toplu bibliyografyada²³³ 119 adet eseri zikredilebilmişken –az da olsa bir kısmı kayıptır ya da yok olmuştur- Augustinus bu

²³² Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 137-38.

²³³ Allan D. Fitzgerald, *Augustine through the Ages: An Encyclopedia* (Michigan: Wm. Eerdmans, 2009). Augustinus külliyyatının bütün olarak ne denli geniş bir alana temas ettiğinin ve Batı Hristiyanlığı bakımından egemenliğin düşünsel ve pratik inşasında oynadığı rolün anlaşılabilmesi bakımından paylaşmak zarureti hissettiğimiz; eserlerinin adlarını, tarihlerini, çeviri ve edisyonlarını kısa açıklamalarla birlikte gösteren bu tablo için bkz. **Ek 1**.

eserlerden hiçbirinde Platon'un Devlet'indeki veya Bodin'in Devletin Altı Kitabı'ndaki gibi siyasi ve toplumsal düşüncelerini; Thomas Aquinas'ın Summa Theologiae'sındaki gibi teolojik iddialarını ele alıp büyük oranda tüketmek yoluna gitmemiştir. Ayrıca bu metinlerin en alâkasız görüneninde dahi, incelenecek herhangi bir kavrama dair önemli verilere rastlamak mümkündür. Örneğin çalışmamız bakımından son derece önemli olan ve sonraları Tanrı Devleti'yle özdeşleşecek "Kudüs" kelimesini, son eserine kadar dokuz yüzden çok kere anmıştır²³⁴ ve yalnızca bu kelimenin izini sürmek bile imkânsızdır. Anlatıları, son derece şişkin ve alegoriktir üstelik. Hayat öyküsünün ve kişisel ilişkilerinin yarattığı etkileşimlerin, düşüncelerini ve dolayısıyla eserlerini alışılmışın dışında bir yoğunlukla şekillendirdiği de bârizdir. Sözgelimi, her fikri savrulmasında belirgin şahsiyetlerin rolü olduğu gibi, yaşamında ve eserlerinde psikoseksüel bir gerilimin mevcudiyeti de kolaylıkla hissedilebilir. Mühim bir çağdönümü düşünürü olarak Augustinus'un yazını tüm bu faktörlerle birlikte anlamının mümkün olacağı varsayılsa dahi, herhangi bir konudaki düşüncelerini diğerlerinden yalıtarak ya da tek bir metnini esas alarak anlatmak, aktarmak -bir bütünlük içinde yapılandırılmış olsalar da- modern tutarlılıktan ve insicamdan yoksun bu eserler açısından sakıncalıdır. Bununla birlikte her halükarda insan, tanrı, şeytan, günah, evren, zaman, güç, eğitim, irade, düzen gibi hayati kavramların hangisi Hristiyanlık veya daha genelde Batı kültürü için ele alınacak olursa olsun, mutlaka ona çok geniş bir yer ayırmak zorunluluğu söz konusudur.

Bu bölümde ise, çalışmamızın geri kalanında takip edilen yoldan ayrılarak, Augustinus'un çeşitli düşüncelerini açıkça ortaya koyduğu metinlerden alıntılar, onunla ilgili iddialarımıza dayanak teşkil etmesi bakımından doğrudan paylaşılacaktır.

Augustinus çok sayıda sıfatı şahsında yüklenmiş önemli bir İlk Çağ insanı idi. Bir Aziz, Kilise Babası, Kilise Doktoru ve Yunan düşünürüydü. Yunan düşünce

²³⁴ Fitzgerald, *Augustine through the Ages: An Encyclopedia*, 462.

geleneğinden -özellikle Yeni-Platoncu kanallarla- gelen fikirlerle, Hıristiyan olmadan evvelki inanışlarının tortu ya da kazanımlarıyla, *Cicero*, *Varro*, *Seneca* gibi Roma'lı düşünür ve politikacıların etkileriyle, Paulus'un teolojisi ve siyasi yaklaşımlarıyla, Eski Ahit'le, Ambrosius'un öğretileriyle ve annesinin öğütleriyle birlikte ortaya devasa bir Hıristiyan literatür çıkarmıştır. Üstelik her biri tek tek alanında son derece belirleyici fikirler içeren eserlerden oluşan bir külliyyattır bu. Geniş fikir dünyası içinde konumuzla en yakın ilişkili sayılması gereken siyaset felsefesi, o güne kadar yaşamış tüm Hıristiyan yazarlar içinde en kapsamlısı ve en iyisidir.²³⁵ Fakat bu bölümün tümüne hâkim olan bir gerçek de şudur ki, onun düşüncesinde teolojinin nerede bitip başladığını anlamak imkânsızdır. Çünkü onun için tanrının varlığı ve idaresinin mutlaklığı, her an her oluşun kaynağı olan bir şeydir. Dolayısıyla onun için siyaset sosyolojisi söz konusu değildir ve mucizeler üzerinden tanrısal iradenin müdahalesi tam anlamıyla sınırsız bir alana sahiptir.²³⁶ Dünya *ex nihilo*²³⁷ yaratıldığına göre hiçbir iş ya da oluş, Tanrı için doğaüstü değildir. Yalnızca bazı şeylerin insan için daha az alışıldık olması söz konusu olabilir.

Augustinus'un anlaşılması bakımından karşılaşılan zorlukların çokluğu bir yana, kişisel tarihinin detaylarına ve psikolojik gerilimlerine yine onun eserleri aracılığıyla erişilebiliyor olması, bir İlk Çağ düşünürü için benzersiz bir avantaj sağlar. En önemli eserlerinden *İtirafnar* ilk otobiyografi sayılmaktadır ve Augustinus, içebakış (*introspection*) yöntemini deneyen ilk fikir adamıdır.²³⁸ Ahmet Arslan, bu yönüyle onu bilinçaltının kâşiflerinden ilân etmiştir.²³⁹

13 Kasım 354 tarihinde Roma'nın Numidia eyaletinin Thagaste şehrinde (günümüzde Cezayir sınırlarındaki Souk-Ahras) doğan Augustinus Aurelius'un babası

²³⁵ Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 132.

²³⁶ Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 145-46.

²³⁷ Yun. Yokluktan. Bu ifade, dünyanın hiçbir maddeden değil doğrudan yoktan yaratıldığını ifade etmek için kullanılır ve Yunan düşüncesi için kabul edilmesi imkânsızdır.

²³⁸ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5: Plotinos, Yeni Platonculuk Ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, 348.

²³⁹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5: Plotinos, Yeni Platonculuk Ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, 349.

nisbeten ayrıcalıklı bir pagan, annesi *Monnica* ise adanmış bir Katolik Hıristiyandı. Eğitim yaşamı ilerledikçe keskin zekâsı ve kavrayışıyla dikkat çeken Augustinus, edebiyat ve retorik dersleri görmek amacıyla Madaure kentine, oradan da hukukçu olmasını isteyen babasının bulduğu bir bursla 370 senesinde Kartaca'ya gitti. Burada özellikle bedensel hazlara ve öğrenmeye çok düşkün olduğunu bildiğimiz zamanlar geçirdi, Cicero okudu²⁴⁰ ve keskin bir düalite içinde akılla her şeyin açıklanabileceğini öngören Maniheizm inancına, İtirafkar'da çokça bahsettiği Manici din adamı *Faustus*'tan etkilenerek aidiyet duydu. Bir süre daha Afrika'da kalan ve dersler vermeye başlayıp, ilk eseri *Güzel ve Uygun Üzerine*'yi -günümüze ulaşmamıştır- kaleme alan Augustinus, Manici düşüncenin akılcı vaatlerinin altından kalkamadığını fark etmekteydi ve 383 yılında Afrika'yı terk ederek retorik dersleri vermek üzere Roma'ya gitti. Bu esnada Manici cemaatle bağları ise tam olarak kopmuş değildi.²⁴¹

Vali *Symmachus*'un desteğiyle bir yıl sonra Milano'da bir kürsüye atanan Augustinus, Maniheizmin kesinliklere varan açıklamalar sağlayamaması ve Cicero'dan kalma kuşkucu etkiler nedeniyle bir çeşit *akademizme* savruldu. O sıralarda, kişisel tarihinde ve düşüncelerinde çok büyük tesiri olmuş Milano Başpiskoposu Ambrosius ile tanıştı, vaazlarına ve sohbetlerine katıldı. Kilise otoritesinin tesisi bakımından Hıristiyan tarihinde en önemli figürlerden olan bu Katolik öğretmen²⁴² aynı zamanda kutsal metinlerin, lâfzın ötesinde barındırdığı anlamlarının anlaşılabilmesini fevkalade önemsiyordu ve Augustinus bu bakışı ciddiyle benimsedi.²⁴³ “*Lafız öldürür, ruh ise hayat verir.*”²⁴⁴ Bu yaklaşım şüphesiz Ambrosius'un icadı olmadığı gibi Hıristiyanlığa da has değildir. Ancak Augustinus için bu bakışın bir süreği olan madde-form ilişkisi tasavvuru, özellikle Yeni-Platoncu düşünceyle tanışmasıyla tüm fikri yaşamına hâkim

²⁴⁰ Hatta bugün kaybolmuş *Hortensius* gibi eserlerini de okumuştur.

²⁴¹ Augustinus, *İtirafkar* (İstanbul: Kabaıcı, 2010), 259.

²⁴² Augustinus ondan böyle bahsediyordu. Bkz. Fitzgerald, *Augustine through the Ages: An Encyclopedia*, 17.

²⁴³ Gilson, *Ortaçağda Felsefe: Patristik Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonuna Kadar*, 126.

²⁴⁴ Gilson, *Ortaçağda Felsefe: Patristik Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonuna Kadar*, 112.

olacak ruh-beden ilişkisi kurgusuna da zemin hazırlaması yönünden çok önemlidir. İkiliklerden bahsederken, Augustinus'un Maniheizmi terk ettikten sonra bir daha asla bu şekilde net bir düzalizm içinde düşünmediğini de belirtmek elzemdir. Çünkü bu müphemlik, ilerleyen sayfalarda görüleceği üzere Kilise'nin her açıdan mutlak iyiyi tespit etme tekeli karşısında, Reform düşünürlerinin itirazları için dayanak noktalarından olmuştur.

Antik Yunan düşüncesine dair kapsamlı ve genellikle isabetli malumata²⁴⁵ sahip olan Augustinus için en önemli dönüm noktalarından biri de *Marius Victorinus* tarafından çevrilen önemli Yeni-Platoncu düşünür Plotinos'un, *Enneades (Dokuzluklar)* eserini okumak olmuştur. Doğrudan Platon okuyup okumadığı hususunda hâkim kanı olumsuz olsa da Yeni-Platoncu kaynaklar düşüncelerinde ve eserlerinde derin bir etki bırakmış ve onun için, Platon'u "en yüce düşünür" mertebesine erdirmiştir. Her ne kadar Plotinos, öğrencisi Porfirios'a Hristiyanlık karşıtı bir eser hazırlatmış olsa da Augustinus için Hristiyan olmaya en yakın düşünürler Yeni-Platonculardır.²⁴⁶ Kendisinin de ihtidâsı büyük oranda onların felsefi yaklaşımları üzerinden, Ambrosius'un etkileriyle olmuştur. Mezmurlar ve Paulus'un metinleri ise onun bu yoldaki temel huzur kaynağı ve rehberleridir.²⁴⁷

Anlatısına göre bir gün, yakınlarda oynayan çocukların "al oku, al oku" sesini işitince Aziz Antonius'un²⁴⁸ benzer bir hâl yaşadığını düşünerek açık bıraktığı yerden kitabı açar ve Paulus'un Romalılara Mektup metninde, kendisine seslenildiğini düşündüğü ayetleri okur. Sefahatten ve benlik tutkularından sakınmayı emreden mektup şöyle devam eder: "İmanı zayıf olanı aranızda kabul edin"²⁴⁹. Bu hiyerofanik tecrübeyle sarsılan Augustinus, bir süre annesi ve arkadaşlarıyla bir dostunun evinde münzevi bir

²⁴⁵ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5: Plotinos, Yeni Platonculuk Ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, 356.

²⁴⁶ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 226.

²⁴⁷ Augustinus, *İtirafı*, 483.

²⁴⁸ Augustinus'un da açıkça benimsediği Hristiyan çileciliği (*asceticism*) için son derece önemli bir isim olan Aziz Antonius, şeytan tarafından sındığı olaylar dizisiyle meşhurdur. Kutsal kitaplarda yer almayıp, onunki kadar etki yaratmış öykünün eşine nadir rastlanır. *Gustave Flaubert, Michelangelo, Hieronymus Bosch, Cezanne* ve *Dali* eserlerinde bu temayı işleyen sanatçılardan yalnızca bazılarıdır.

²⁴⁹ Romalılara Mektup 14: 1

yaşam sürdükten sonra 386 senesinde büyük coşkuyla Ambrosius tarafından vaftiz edilerek Hristiyan olur. Gayretleriyle eriştiği ama tamamen inayete rastgele gerçekleştiğinden de emin olduğu bu seçim, onun geri kalan hayatında son derece belirleyici olmuştur. Bu noktadan itibaren Augustinus için felsefe, *ancilla theologie* düşüncesine uygun olarak dinin hizmetkârı sayılan teoloji biçiminde karşımıza çıkar ve felsefesi bir bakıma teolojik açıklamalardan müteşekkil sayılabilir.²⁵⁰ Hatta Augustinus'un bu yönüyle hiç felsefe yapmadığı dahi, aşırı bir yorum olarak görülmemelidir. Ayrıca, Alâeddin Şenel Augustinus'u tektanrıci dini, felsefe ile destekleme geleneğini başlatan düşünür olarak ilân etmişse de²⁵¹ *ancilla theologie*, Augustinus'un çağdaşları arasında son derece yaygın olduğu gibi çalışmamızda çeşitli noktalarda değinildiği üzere kökleri çok daha eskiye uzanan bir düşünce geleneğidir.

Kartaca'ya dönmek üzere Roma'ya gelen Augustinus, annesi Monnica ölünce bir süre daha burada kalır ve sonra Afrika'ya geri döner. *Akademicalara Karşı, Mutlu Yaşam Üzerine, Düzen Üzerine, Müzik Üzerine, Katolik Kilsesi'nin ve Manicilerin Ahlak Anlayışları Üzerine, İç Konuşmalar ve Ruhun Ölümsüzlüğü Üzerine* adlı kitapları bu süreç içerisinde, Hristiyan olma aşamasında ve hemen sonrasında yazılmıştır. Thagaste'de birkaç yıl münzevi bir yaşam sürerken *Ruhun Niceliği Üzerine, İstencin Özgür Tercihi Üzerine, Öğretmen Üzerine, Gerçek Din Üzerine, Manicilere Karşı Doğuş Üzerine* gibi eserler kaleme almıştır. Milattan sonra 389'da erken Kartaca yıllarında evlilik dışı bir birliktelikten olma oğlu Adeodatus ölür ve 391'de davet üzerine gittiği Hippo'da yıllar içerisinde zorla rahip yapılır. Sözlerinin ve eylemlerinin etkileri günümüze kadar gelen Aziz ve Kilise Doktoru Augustinus tam olarak burada doğar.²⁵² Tensel bakımdan doğduğu yer olmamasına rağmen, hemen her yerde *Augustine*

²⁵⁰ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5: Plotinos, Yeni Platonculuk Ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, 379.

²⁵¹ Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yakınçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, (Ankara: Dafne, 2017), 260

²⁵² Betül Çotuksöken, "Aurelius Augustinus," in *Siyaset Felsefesi Tarihi: Platon'dan Zizek'e*, ed. Ahu Tunçel ve Kurtul Gülenç (Ankara: Doğu Batı, 2017), 84-85.

of Hippo olarak anılması da bundandır ve kendi ruh-beden kurgusuna son derece uygun bir seçimdir.

Hippo'daki yaklaşık otuz dokuz yıllık yaşamını anlamak bakımından, Afrika kiliselerindeki büyük Donatusçu bölünmenin ve Got akınlarının Roma topraklarının tümünde yarattığı kargaşanın etkilerini hesaba katmak çok önemlidir. Güvenlik ve barış eksenli düşüncesi ve düzen odaklı sosyal fikirleri tıpkı Hobbes'unki gibi öznel tecrübelerden kaynaklansa da bu tecrübeleri yaratan sebeplerin neredeyse tarih üstü ve evrensel oluşu onu tözcü bir yaklaşımla insan doğası, kötülük ve irade üzerine daha fazla düşünmeye sevk etmiştir. *İnanmanın Yararları Üzerine, Doğuşun Gerçek Anlamı Üzerine, Hristiyan Öğretisi Üzerine, İtirafı ve Üçleme Üzerine* gibi eserleri bu dönemde kaleme alan Augustinus, Maniciler ve Akademicalara karşı yürüttüğü polemiklere özellikle Donatistleri ve Pelagiusçuları da eklemiştir. *Respublica christiana* "İsa'nın dikişsiz elbisesi (*tunica Christi*)"²⁵³ gibi tek parça olmalıyken, Donatus tek başına Kartaca piskoposu olmak istemişti²⁵⁴ ve bu özerklik talebinin yankıları Afrika'da onsuz da sürmekteydi. Donatistler, inayet olmadan da insanoğlunun doğruya yönelebileceğini savunuyorlardı²⁵⁵ ve bu iddia Augustinus'un Pelagiusçularla tutuştuğu hararetli tartışmadan kesinlikle bağımsız değildi. Çünkü Augustinus'un Kitab-ı Mukaddes metinlerinden ve Paulus teolojisinden beslenerek yarattığı İlk Günah mizansenine göre bir bebek dahi, süt emen kardeşini gördüğünde hasetle dolar²⁵⁶ ve vaftiz olmadan öldüğü takdirde Tanrı Devleti'nin vatandaşı olması mümkün değildir.²⁵⁷ Kendi çocukluğundan aktardığı meşhur hikâyesinde, aç olmamalarına ve kendi bahçelerinde armut ağacı olmasına rağmen, komşunun bahçesinden çalmayı tercih eden çocuklar için cazip olan armutlar değil, günah işlemek hissinin kendisidir.²⁵⁸ Özü

²⁵³ Akal, *İktidarın Üç Yüzü*. 40.

²⁵⁴ Fitzgerald, *Augustine through the Ages: An Encyclopedia*, 187.

²⁵⁵ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5: Plotinos, Yeni Platonculuk Ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, 356.

²⁵⁶ Augustinus, *İtirafı*, 45.

²⁵⁷ Bertrand Russel, *Batı Felsefesi Tarihi 2. Cilt: Katolik Felsefesi* (İstanbul: Alfa, 2018), 111.

²⁵⁸ Russel, *Batı Felsefesi Tarihi 2. Cilt: Katolik Felsefesi*, 78-79.

itibarıyla iyi olan varlığa bu miras, özgür seçim şansının eseri olarak Havva'yı bile isteye takip eden Adem'den²⁵⁹ kalmıştır ve insanoğlu Mesih aracılığıyla kurtarılan kadar günahın kölesidir. İrade vardır, ruhun özüdür²⁶⁰ ancak kurtuluş salt inayetle mümkündür ve insan kendi başına yanlıştan uzak durmayı başaramaz. Devlet, kölelik, mülkiyet gibi doğal olmayan hâkimiyet düzenleri, düşünle dünyaya gelmiş insanın günahkâr doğasının, benlik sevgisiyle yaratacağı kaosu önlemek adına ihtiyaç duyulan dünyevi çözüm araçlarıdır ve hepsi gereklidir.²⁶¹ Augustinus bu durumu şöyle ifade eder:

“Tanrı’nın niyeti kendi görünümünde yarattığı akıllı yarattığının akılsız yarattıklarından başkasına egemen olması değildi-insanın insan üstünde değil, insanın hayvan üstünde egemen olmasını istemişti. Bundan ötürü ilkel zamanlarda doğru adamlar insanlara kral değil, hayvanlara çoban yapıyordu; Tanrı böylelikle bize yaratıkların birbirlerine göre durumlarının ne olduğunu, günahın layığının ne olduğunu öğretmek istiyordu; çünkü biz haklı olarak kölelik durumunun günahın sonucu olduğuna inanıyoruz. Dürüst Nuh oğlunun günahını bu adla damgalayana kadar, Kutsal Kitab’ın hiçbir yerinde “köle” sözcüğüne rastlamamamız bundandır. Onun için doğadan gelme değil günahın getirdiği bir addır. Latince köle sözcüğünün kaynağının savaş yasası gereğince öldürülebilecek kimselerin bazen galip gelenler tarafından esirgenip onlara hizmetçi denmesi koşullarında bulunduğu sanılıyor. ...O halde köleliğin baş nedeni, insanı hemcinsinin egemenliği altına sokan günahtır- bu da kendisinde eğrilik bulunmayan ve suçun her çeşidine göre nasıl ceza vereceğini bilen Tanrı’nın yargısının dışında olmaz. Gökteki Efendimiz der ki,” günah işleyen herkes günahın kölesidir.”

Devam eder ve vardığı noktayı açıkça ortaya koyar:

“Tanrı’nın bizi ilk yarattığı durumda, hiç kimse doğadan ne insanın ne de günahın kölesidir. Böyle olmakla birlikte, bu kölelik bir ceza olup, doğal düzenin korunmasını sağlayan ve çiğnenmesini yasaklayan yasayla getirilmiştir; çünkü bu yasaya aykırı hiçbir şey yapılmasaydı ceza köleliğiyle önlenemez hiçbir şey bulunmazdı. Onun için, Havari kölelere efendilerinin sözünü dinlemelerini, onlara gönülden ve iyi niyetle hizmet etmelerini öğütler ki, efendileri onlar özür bırakmasa da, bütün eğrilikler ortadan kalkana, bütün prenslikler ve her türlü insan erki hiçliğe varana ve Tanrı her şeyde her şey olana değin, desiseci bir korku yerine sadık

²⁵⁹ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 414.

²⁶⁰ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5: Plotinos, Yeni Platonculuk Ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*, 400.

²⁶¹ Herbert A. Deane, *The Political and Social Ideas of St. Augustine* (New York: Columbia University Press, 1963), 117.

*bir sevgiyle hizmet ederek kendi köleliklerini bir bakıma özgür hale getirebilsinler.”*²⁶²

Aileden(*domus*) evrene(*mundus*) her düzene uymayı, kadının kocasına, kölenin efendisine ve küçüğün büyüğe itaatini²⁶³ bir yükümlülük haline getiren yaklaşımının açıklaması böyledir. Sonraları, sosyal düzenleme ve iktidâr anlayışı bakımından hayati görülmesi gereken İlk Günah konseptinin Augustinusçu yorumu Kartaca (M.S. 397) ve Orange Konsillerinde (M.S. 529) resmi doktrin haline gelirken,²⁶⁴ Pelagiusçu düşünce mahkûm edilmiştir ve bugün de cari olan resmi kabul²⁶⁵ bu yöndedir.

410 yılında Roma’nın Got saldırılarıyla yağmalanıp yıkılması, özellikle paganlarca Jüpiter tapımını terkettiği için cezalandırılacağı düşünülen Roma İmparatorluğu içinde, Hristiyanların pozisyonunu hayli zayıflatmıştı. Dolayısıyla Augustinus’un da esas korktuğu şey Gotlar değil, pagan entelektüellerin hücumlarıydı.²⁶⁶ En etkili ve kapsamlı eserini, Orta Çağ boyunca hüküm sürecektir kusursuz Hristiyan tasarının en önemli parçası olan *De Civitate Dei contra Paganos* kitabını böyle bir ortamda, apoloji geleneğinin bir parçası olarak on üç yılda (413-426) peyderpey yazdı. Bu savunma pozisyonu dördüncü kitabın üçüncü bölümünün girişinde açıkça gözlemlenebilir:

*“Şimdi öyleyse, iğrenç oyunların geçidine ve sefil kişilerin yöneticiliğine rağmen, Roma İmparatorluğu’nun muazzam genişliğinin ve uzun yaşamının, gururla taptıkları tanrıların yardımından kaynaklandığını söylemeye nasıl kalkıştıklarını görelim...”*²⁶⁷

²⁶² Mete Tunçay, ed., *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi : Seçilmiş Yazılar: Eski Ve Orta Çağlar* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2018), 380-82.

²⁶³ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 626.

²⁶⁴ Cengiz Batuk, *Mitoloji Ve Tarihsellik: Hristiyanlığın Asli Günah Mitinin Tarihsel Dönüşümü* (İstanbul: İz, 2006), 101.

²⁶⁵ Resmi kabulden kasıt Katoliklik ve Protestanlık için “*canonisation*”, Ortodoksluk için “*glorification*” olup, resmi kabul mercii ise her mezhepte ve alt kollarında farklılaşır ki büyük oranda ayrışmaların temelinde de bu konu ve onun uzantıları yatar.

²⁶⁶ Emine Saadet Öner, “Augustinus'un Tanrı Devleti” (Marmara Üniversitesi, 2008), 47- 48.

²⁶⁷ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 100.

Augustinus, bugün “siyaset felsefesi” kapsamında sayılacak konulardan hiçbirini merkeze koyarak bir kitap ya da inceleme yazmamıştır denilebilir.²⁶⁸ Fakat özellikle *De Civitate Dei*’nin de eklenmesiyle, ona ait sayılabilecek bütüncül bir siyasal yaklaşımın belirginleştiği de inkâr edilemez.

Yirmi iki bölümlük bu kitabın ilk on bölümü Antik Yunan Siteleri, Mısır, Babil ve Roma’dan tarihsel örneklerle, temelde bu devletlerin yükseliş ve çöküşlerinin neye inandıklarından bağımsız olarak gerçekleştiğini ortaya koyar ve Augustinus’un bâriz bir şekilde gözlemlenebilen teleolojik tarihsel bakışı içinde dünyanın geldiği yerden gittiği yere varmasındaki rolleri açıklanır. Bu yönüyle, Ahmet Arslan onun Batı tarih felsefesinin de kurucusu sayılabileceğini belirtmektedir.²⁶⁹ İlk on bölümü, Roma’nın çöküşünde Hıristiyanlaşmanın payını vurgulayanlara karşı kurgulanmış tarihi verilerle dolu ve teolojik izahlarla bezeli bir reddiyeler bütünü olarak tanımlamak mümkündür. Sabinli kadınlara tecavüz ederek çoğalmış ve genişlemiş bu günahkâr topluluk²⁷⁰ nasıl ki zulümlerine rağmen zaferlere erişebilmişse, bugün Tanrı’ya dönmekle yok olmaktan kurtulamaz. Zira dünyevi devletlerin tümü yok olmaya mahkûmdur ve her devlet bir yönüyle haydut inidir. Son olarak, bu tarihsel incelemenin genel itibarıyla materyalist bir inceleme olmadığı, sebep-sonuç ilişkilerinin akılcı olmaktan ziyade metafizik kaynaklardan beslendiği,²⁷¹ fakat yine de kendi kurgusu içinde mantıksal bir bütünlük ihtivâ ettiği söylenebilir. Nihâyetinde aziz, vargısını açıkça ortaya koyar:

“Bu noktaya dek önceki bölümleri okuyan ve halen Romalıların kirli ve habis iblislere hizmet ettiğinden şüphe duyan biri, ya nadir bulunacak bir ahmak ya da utanmaz bir inatçıdır.”²⁷²

²⁶⁸ Paul Wheithman, *Augustine's Political Philosophy, The Cambridge Companion to Augustine* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 234.

²⁶⁹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5: Plotinos, Yeni Platonculuk Ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, 420.

²⁷⁰ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 50.

²⁷¹ Örneğin dünyanın altı günde yaratılması ona göre 6 rakamının tüm çarpanlarının toplamı kendine eşit olan tek mükemmel sayı ($1+2+3=6=1\times2\times3$) olmasındandır ve tanrının mükemmelliğini gösterir.

²⁷² Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 632-633.

İkinci bölüm diyebileceğimiz son on iki kitap iki ana çizgi üzerinden, üçer safhada ilerler. Bu iki ana çizgi, yeryüzündeki gelmiş geçmiş tüm devletleri de kapsayan, “kargaşa” anlamındaki Babil²⁷³ ile özdeş dünyevi devlet (*earthly state*) ve Mesih’in bedeni olan Kudüs ile özdeş, Tanrı Devleti olarak anılan göksel devlettir (*heavenly state*). Üç ana faz ise, bu devletlerin doğuşu, gelişimi ve sonudur. Augustinus bu iki devleti, İlk Günah’ı ilk elden devralan Habil ve Kabil üzerinden iki ana soy çizgisi şeklinde açıklarken,²⁷⁴ Kabil’in Habil’i öldürmekle devlet kurduğunu, ancak Habil’in de Tanrı Devleti’nin ilk vatandaşı olduğunu ilan eder.²⁷⁵

“...[İ]lk iki ceddimizin ırkı türetmeye başladıkları zamandan bütün insan kuşağının sona ermesine değin geçirdikleri ömrün bir hesabını vermeye çalışmak uygun görünüyor. Çünkü, ölenlerin yerlerini bıraktıkları, doğanların da onların yerlerini aldıkları bütün bu zaman ya da dünya-çağı, o iki devletin ömrüdür.

Öyleyse insan ırkının ana-babasından, Kabil birinci doğandı ve o insanların devletine aitti; ondan sonra; Tanrı devletine ait olan Habil doğmuştu. Çünkü Havari’nin her insanın günahkar bir kökten geldiği için, ilkin Adem’den kötü ve vahşi doğduğu, ancak sonradan düzelerek İsa’ya aşılanınca iyi ve ruhlı olduğu anlamına gelen “ birinci ruhsal olan değil, doğal olandır; ruhsal olan ondan sonradır sözünün doğruluğu bireylerde görüldüğü gibi, bir bütün olarak insan hakkında da öyleydi. Bu iki devlet, bir ölümler ve doğumlar dizisiyle ömürlerini sürmeye başlayınca, ilk doğan bu dünyanın yurttaşıydı, ondan sonraki ise bu dünyanın yabancısı, Tanrı devletinin yurttaşı: Tanrısız inayetle önceden alınmış, Tanrısız inayetle seçilmiş, aşağılarda, yeryüzünde Tanrısız inayetle bir yabancı, yücelerde, gökyüzünde Tanrısız inayetle bir yurttaş. Tanrısız inayetle diye ısrar etmek gerekir; çünkü onun kendisi de, hepsi baştan günahkar olmuş aynı kütleden çıkmadır: Ama Tanrı bir çömlekçi gibi aynı balçık hamurundan bir kabı saygı için yapmıştır, bir başkasını da saygısızlık için. ... Buna uygun olarak, Kabil’in bir devlet kurduğu, ama Habil’in gelip geçici olduğu için kurmadığı yazılmıştır. Çünkü ermişlerin devleti yukarıdadır; ancak kıyamet gününde hep biraraya toplayacağı yurttaşlarını, hüküm süreceği zaman gelene değin geçici olarak oturduğu buradan alır, adanan krallık,

²⁷³ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 587. Augustinus tarafından kullanılan bu isimlendirmenin öyküsü, Tekvin 11: 5-9 arasında şöyle anlatılır: “Rab insanların yaptığı kentle kuleyi görmek için aşağıya indi. “Tek bir halk olup aynı dili konuşarak bunu yapmaya başladıklarına göre, düşündüklerini gerçekleştirecek, hiçbir engel tanımayacaklar” dedi, “Gelin, aşağı inip dillerini karıştıralım ki, birbirlerini anlamasınlar.” Böylece Rab onları yeryüzüne dağıtarak kentin yapımını durdurdu. Bu nedenle kente Babil adı verildi. Çünkü Rab bütün insanların dilini orada karıştırmış ve onları yeryüzünün dört bucağına dağıtmıştı.”

²⁷⁴ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 453.

²⁷⁵ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 431- 32.

günü geldiğinde onlara verilecek ve orada çağların kralı olan prensleriyle birlikte sonsuz zaman boyunca hüküm süreceklerdir.”²⁷⁶

Literal anlamıyla soykütüksel²⁷⁷ bir yoldan yapılan bu inceleme, Hristiyan inancına uygun bir eskatolojik ayrımla son bulur. Sonsuz, ateşli bir azap ve ölüme karşılık sonsuz neşe ve yaşam.²⁷⁸ Bu iki devleti var eden şey Tanrı’yı aşağılayan benlik sevgisi ve benliği yok sayan Tanrı sevgisidir. Tarif şöyledir:

“Buna uygun olarak, iki devleti iki sevgi kurmuştur: Yersel olanı, Tanrı’yı horlamaya varan benlik sevgisi; göksel olanı da, benliği horlamaya varan Tanrı sevgisi. Bir kelimeyle, ilki kendini yüceltir, ikincisi Tanrı’yı. Çünkü biri insanlardan izzet arar, ötekinin en büyük izzeti ise vicdanın tanıdığı olan Tanrı’dır. Biri kendi izzetiyle başını diker, öteki tanrısına “Benim izzetim sensin” der, “başımı dik tutan da sen.” Birinde boyun eğdirdiği prensler ve uluslar hükümlanlık sevgisiyle yönetilir; berikinde prensler herkesi düşünür. Biri yöneticilerinin kişiliklerinde canlanan kendi gücüyle zevklenir, öteki Tanrısına “Seni severim Tanrım” der, “benim kuvvetim Sensin” ve onun için insana göre yaşayan birinci şehrin akıllıları kendi bedenlerini yahut ruhlarını ya da her ikisini birden yararlandırmaya kalkmışlar, Tanrı’yı tanıyanlar da “Tanrı’yı Tanrı diye övmemişler, şükretmemişler, kendi batıl düşünceleriyle kibirlenmişler, çılgın yürekleri kararmıştır; bilgin geçinirken” –yani kendi akıllarını övüp gururlanırken- “akılsız olmuşlar ve fani olmayan Tanrı’nın izzetini, fani olan insan, kuşlar, dört ayaklı hayvanlar ve sürüngenler suretinin benzeşiyle değişmişlerdir.” Çünkü bunlar puta tapan insanların önderleri ya da izleyicileriydiler “ve ebediyen kutsal olan Yaratan’dan çok yaratığa (Halikten ziyade mahlûğa) tapıp kulluk etmişlerdi.” Buna karşılık öteki şehirde insan bilgeliği yoktur; Tanrı’ya yakınlık vardır: Gerçek Tanrı’ya gereğince ibadet edilir, ödülü ve ermişlerin kutsal meleklerin, kutsal insanların topluluğunda aranır,” ta ki Tanrı her şeyde her şey olsun.”²⁷⁹

Benlik sevgisiyle isyankâr olan şeytan ve kötü melekler de Tanrı Devleti’nin vatandaşı olamayacaklar arasındadır ve Tanrı Devleti geçmişten geleceğe, tıpkı Nuh’un gemisi gibi gerekçesiz olarak seçilerek toplanan ve bedensel arzularına uyarak alçalmamış *respublica Christiana*’dan oluşmaktadır. Burada çelişkili bir durum var gibi görünse de aslında bir çelişki değil bir kapalı totolojiden söz etmek daha doğrudur.

²⁷⁶ Mete Tunçay, ed., *Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi : Seçilmiş Yazılar: Eski Ve Orta Çağlar* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2018), 371- 72.

²⁷⁷ Burada kast edilen, Nietzsche ve Agamben’in de kullandığı fakat özellikle Foucault çalışmaları için hayati önem taşıyan *genealogy* değildir. Hatta denilebilir ki Foucaultcu jenealoji, Augustinus’un teleolojik yaklaşımının tam aksi bir işleyişe sahiptir.

²⁷⁸ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 690- 94.

²⁷⁹ Mete Tunçay, ed., *Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi : Seçilmiş Yazılar: Eski Ve Orta Çağlar* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2018), 369- 370.

Günah işledikleri için cezalandırılan ve aslında cezalandırıldıkları için günah işleyen varlıklar. Yine kurgu, sonunda ereğine varmakla noktalanır:

“İkiye ayırdığımız insan ırkından biri insana göre yaşayanlardan, diğeri Tanrı’ya göre yaşayanlardan meydana gelir. Bunlara mistik bir biçimde iki devlet ya da insan topluluğu (cemaati) demiştik. Biri Tanrı’yla birlikte ebediyen hüküm sürmeye, diğeri ise şeytanla beraber sonsuza kadar ceza çekmeye yazgılıdır.”²⁸⁰

Augustinus’un Tanrı Devleti, Platon’un *İdealar Evreni* ile Stoa’nın *Kozmopolis*’ini andıran unsurlarla doludur ve esasında maddi bir karşılığı yoktur. Çünkü Tanrı’nın Krallığı gözle görülmezdir, içimizdedir.²⁸¹ Augustinus bu durumu şöyle ifade etmiştir: “...geçici şeylerin sağladıkları, dünyevi topluluklarla ve dünyevi barışıyla alakalıdır. Tanrı devletiyse ebedi barışla ilişkilidir.”²⁸² Ne Dünyevi Devlet ne de Tanrı Devleti bu dünyada saf halde bulunmazlar ve onlar ayrılmak için Yargı Günü’nü bekleyen sapla saman gibidirler. Bu dünyada yaşarken Tanrı Devleti’nin vatandaşı olacak kimseler de Tanrı Devleti’ni, İsrailoğulları’nın Mısır’dan Çıkış’ı beklediği gibi beklemelidirler. Ayrıca Babil tarafından işgal edilmiş Tanrı Devleti vatandaşları, tıpkı İsrailoğulları’nın Babil Sürgünü’ne gösterdiği sabır gibi sabretmeli ve hatta tolerans göstermelidirler. Nihayetinde “...adil kimseler üzerinde adil olmayan yöneticilerin uyguladığı fenalıklar, bir suçun cezası değildir, erdem imtihanıdır.”²⁸³

Augustinus ilk on kitaptaki reddiyenin ardından zıttı ile kâim olan Tanrı Devleti’ni bir ütopya olarak ortaya koyar. Tekrar belirtmek gerekir ki bu devletin Kilise ya da herhangi bir dünyevi yapıyla eş görülemeyeceğini, kurtuluşun Kilise mensubiyetiyle değil, inayetle gerçekleşecek olması dolayısıyla Kilise içinde de kurtuluşa erişemeyeceklerin de bulunduğunu açıkça ilân eder. Buna mukâbil, çalışmasının bazı yerlerinde, Kilise ile Tanrı Devleti’ni neredeyse eş algılanabilecek bir

²⁸⁰ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 431.

²⁸¹ Luka: 17: 20-21

²⁸² Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 625.

²⁸³ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 101.

şekilde kullanması²⁸⁴ ve Kilise'yi devletin üstüne koymasa da özellikle Yeni-Platoncu okumalardan edindiği ruh-beden ayrımı içinde bedenın değil, ruhun beden üzerinde kontrol sağlaması gerektiğine dayanan fikirleri, sonuç olarak Orta Çağ boyunca Kilise'nin tüm üstünlük iddialarında başvurduğu ana kaynak olmuştur.

Yıkılan Roma İmparatorluğu içinde Hristiyan cemaatini, ruh metaforuyla “sürekli” bir yapı halinde kurgulayan Augustinus, bu yönüyle egemenlik anlayışına çok büyük bir katkı yapmıştır. Modern egemenliğin belirleyici vasfı olan süreklilikten ayrıldığı nokta ise onun devletinin, Antik Yunan ve Stoa *polis*'inden beslenen statik,²⁸⁵ soyut ve evrensel bir süreklilik arz etmesinde görülmelidir. Bu evrensellik, Yahudi egemenlik geleneğinde görülen İsrailoğulları'nın aktif, geriye kalan herkesin pasif olduğu savaşçı ve maddi bir hükümlanlık olarak değil; gerekçesiz seçilimin yarattığı eşitliğin yanında toprak dâhil hiçbir maddeye bağlı olmayan, Mesih'in bedeni içinde gerçekleşen kutsal bir egemenlik şeklinde anlaşılmalıdır. Yine de bu durum, *Kral Numa*'nın, *İskender*'in²⁸⁶ ve *Neron*'unki gibi türlü egemenlik biçimlerini ve *Atistoteles*'ten *Cicero*'ya çeşitli politik yaklaşımları bir şekilde değerlendirdiği bu kitabın, eğitim ve yönetimle ilgili kurumsal atılımlara olanak sağlayan diğer eserleriyle

²⁸⁴ Örneğin: “...bu gökyüzü devleti geçici olarak yeryüzünde durduğu sürece bütün uluslardan kendisine yurttaş çağtırmakta, yeryüzü barışını sağlayan ve sürdüren görenek, yasa ve kurum ayrılıklarına aldurmaksızın, bunlar ne denli çeşitli olsalar da her bir ve aynı olan yeryüzü barışını sağlamak amacına yönediklerini görerek, her dili konuşanlardan bir hac yolcuları toplumu kurmaktadır.” Mete Tunçay, ed., *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi : Seçilmiş Yazılar: Eski Ve Orta Çağlar* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2018), 384.

²⁸⁵ Zaman evrenle bir yaratılmıştır ve birlikte yok olacaktır. Tanrı Devleti, tarihsel bir akış içinde olmaktan ziyade kutsal bir hac yolculuğu halindedir. Bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere: Batı'da Siyasal Düşünceler* (İstanbul: İletişim, 2014), 219- 20.

²⁸⁶ Düşüncesinde çok önemli bir yere sahip olan adaletten bahsederken, dördüncü kitabın dördüncü bölümünde İskender'le alakalı aktardığı şu hikâye son derece meşhurdur: “Adalet ortadan kaldırılırsa, krallıklar büyük haydutluklardan başka nedir ki? Çünkü haydut çeteleri de küçük krallıklar değil midir? Çete insanlardan kurulur, bir prensin yetkisiyle yönetilir, konfederasyon sözleşmesiyle örgütlenmiştir, yağmalanan şeyler de, üstünde anlaşılan bir yasa gereğince bölüşülür. Dışarıda bırakılan insanların alınmasıyla, bu bela, büyük bölgeleri elinde tutacak, konutlar kuracak, şehirlere sahip çıkacak ve halklara boyun eğdirecek kadar büyüyecek olursa, açıktan açığa krallık adını takınır; çünkü şimdi, açgözlülüğün kalkmasıyla değil fakat ceza sorumsuzluğunun da eklenmesiyle, gerçek durum onda apaçık görünür hale gelmiştir. Nitekim, yakalanan bir korsan Büyük İskender'e bu yerinde ve doğru karşılığı vermişti. Kral niçin denizi kötü niyetle tuttuğunu sorunca, korsan onu gururlu bir atılganlıkla şöyle cevaplandırmıştı: “Ya sen niçin bütün dünyayı eline geçiriyorsun? Ama ben bu işi küçük bir gemiyle yaptığım için bana haydut deniyor, sen aynı işi büyük bir filoyla yapınca imparator diye anılıyorsun.” Mete Tunçay, ed., *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi : Seçilmiş Yazılar: Eski Ve Orta Çağlar* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2018), 369.

birlikte tüm Batı geleneğinin egemenlik pratikleri açısından en önemli kaynaklardan olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Kitabını bitirdiği yıl yerine halefini tayin eden Augustinus, üzerinde çalıştığı diğer kitapları ilerletirken, özellikle tüm eserlerini geriye dönük bir biçimde daha anlaşılır kılmak adına çeşitli açıklamalar yaptığı ve memnun olmadığı görüşlerini düzelttiği *Retractationes* (Sözden Dönmeler) adlı eserini tamamladı. Düşündüğünün üzerine düşünen önemli bir din ve fikir insanı olarak 28 Ağustos 430'da Vandal kuşatması altındaki Hippo'da -doğal yollardan- hayata gözlerini yumdu.

3.3. Augustinus Sonrası

Bu bölüm, çalışmamızda sonuçtan hemen önceki başlık olsa da modern egemenlik üzerindeki etkileri ve günümüze gelen sonuçlarıyla değerlendirildiğinde, döngüsel bir şekilde ilk başlıktan da bir önceki bölümdür. Hatırlatmak gerekirse, başlığın kapsadığı sürecin uzunluğu, kronolojik bakımdan aşağı yukarı Musa ve Augustinus arasındaki mesafeye eşittir. Fakat Augustinus'a göre soyca Nuh'un gemisinden kalma seçilmişlerden gelen fakat bir kısmı sonradan yine yoldan çıkan insanoğlu için, seçilmişler her çağda aslında tek bir *corpus verum*²⁸⁷ halindedir. Augustinus açıkça Kilise'yi tamamıyla Tanrı Devleti'nin doğal bir parçası olarak tanımadığını söyleyip onu *corpus permixtum*²⁸⁸ ilân etse bile, Katolik Kilisesi'nin bu iddiayı zaman içinde üstlenmesinin önüne geçememiştir. Onun düşüncesinin böylesi bir yoruma açık olup olmadığı tartışmalı olsa da, Batı Roma düştükten sonra Kilise önce Augustinus'un verdiği dini yaşam motivasyonu ve ütöpik yönlendirmeleriyle kudret alanını genişletmiş, en sonunda da Augustinus'un evrensel ama kesinlikle tamamen dünyevi olmayan Tanrı Devleti'ni, Evrensel Hristiyan Devlet şeklinde faaliyete

²⁸⁷ Ltn. Hakiki gövde.

²⁸⁸ Ltn. Karışık gövde.

geçirmiştir. Augustinus'tan sonra yaşayan diğer bir kilise doktoru *Gelasius*'un (ö. M.S. 496), *Papa I. Leo*'nun (M.S. 400-461), *Papa I. Gregorius*'un (M.S. 540-604) da bu atılımlardaki payları şüphesiz çok büyüktür.

Roma topraklarının barbarlardan Doğu Roma İmparatoru tarafından geri alınması, Kilise'nin Doğu karşısında uzunca bir süre bağımsızlık mücadelesi vermesini gerektirdi. Paulusçu teolojiye aykırı içerikleriyle Ariusçuluk ve Donatusçuluk gibi problemler bu dönemde adeta devlet eliyle yayılıyordu. Üstelik bahsedildiği gibi, Got kavimleri de *Ulfilas*'tan beri Ariusçuydu.²⁸⁹ Bu noktada Kilise'nin mücadelesini her iki bakımdan değiştiren bir gelişme oldu. Got kavimlerinden birinin hükümdarı olan *Clovis*, 496 yılında Katolikliği seçti.²⁹⁰ Merovenj Krallığı ile ilişkiler, sonradan Karolenj İmparatorluğu'nu yaratacak düzlemde sürerken, Gotlar arasında Katolikleşme artmaya başladı ve İstanbul karşısında Kilise için kazanılan bazı -özellikle yargısal- bağımsızlık ve hatta üstünlük alanları genişledi. Bununla beraber tarihsel akıştaki gelgitleri ıskalamamak adına, Doğu'dan *Justinianus* gibi hükümdarların zaman zaman Batı üzerinde tekrar hâkimiyet kurabildiklerini de belirtmek gerekir. Bu gerilimli ilişkide, Roma için Lombard akınları yeni bir sorun sahası haline geldiği vakit *Kısa Pepin*, kendisini kutsaması karşılığında Papa'ya onun için savaşmayı ve bu toprakları ona bırakmayı vadetmekle²⁹¹ akıllıca bir ittifaka kapı aralamış oldu. *Donation of Pepin* denilen bu hadise, 1870'e kadar sürecek olan *Papal States*²⁹² olgusuna yol açacaktı. Bir yandan da *Pepin*'in oğullarını "roma asilzadeleri" olarak kutsarken²⁹³ Papa, 3. Roma'nın doğuşunu, yani Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun gelişini haber vermekteydi. 800 Noel'inde Papa'nın elinden Roma'da taç giyen *Charlemagne*'ın "Augustus" ilan edilmesi²⁹⁴ ile bu haber teyit edildi. Sonraları, *I. Otto* (M.S. 912-973)

²⁸⁹ Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*. 51.

²⁹⁰ Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*. 61.

²⁹¹ Russel, *Batı Felsefesi Tarihi 2. Cilt: Katolik Felsefesi*, 154.

²⁹² İng. Papalık devletleri

²⁹³ Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*. 76.

²⁹⁴ Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*. 78.

962’de Kutsal Roma Cermen İmparatoru sıfatıyla taç giyecek ve 19. yüzyıla kadar uzanan süreç resmen başlamış olacaktı.²⁹⁵ *Charlemagne*’a dönecek olursak, okuma yazma bilmeyen bu Hristiyan kral akşam yemeklerinde en çok Kutsal Kitap ve *De Civitate Dei* okunmasından hoşlanırdı ve bu fikirleri rehber edinmişti.²⁹⁶ Bu bakımdan, 900 yılına kadar çoğaltılan 56 adet *Civitate Dei* kitabından 43 tanesinin Karolenj sınırları içinde bulunması, bahsedilen ilişkiyi açıklamak için yeterli bir örnektir.²⁹⁷

Kilisenin toprakları, elbette yalnızca bugünkü İtalya hudutları içindekilerle sınırlı değildi. Zaman içinde nehir kenarlarında çoğalan manastır yerleşimleri etrafında gelişen, tarımsal ekonomiye dayalı toprakların da varlığı söz konusuydu ve Kilise adım adım feodal çağın en büyük toprak sahibi olacaktı.²⁹⁸ Öyle ki bu miktar, nihayetinde tüm Batı Avrupa’nın üçte biriyle yarısı arasında bir miktara erişecekti.²⁹⁹ Aynı zamanda giderek Hristiyanlaşan barbarların yaşam sahası olan bu topraklar bütünü, Hristiyan değerlerin hüküm sürdüğü bir “Hristiyan diyarı” olarak *Christendom* şeklinde adlandırılıyordu. Denilebilir ki bu konsept, Augustinus’un göksel arketipinin *imitatio dei* yoluyla hayata geçirilmiş haliydi.

Buradan itibaren, çeşitli güç kanalları üzerinde yaşanan rekabet bakımından önemli olaylara ve şahıslara kısaca değinecek olursak:

I. Nicholas (820-867) Papalık otoritesini Konsil müessesesinin üstüne koymuş ve yapı, tamamen teokratik bir monarşi biçimini almıştır.³⁰⁰ Bunun yanında Doğu Geleneği’nin en önemli isimlerinden *Fotios*’la (M.S. 810-891), sonraları *Şizma*’ya yol açan ana sebebe dönüşecek *filioque*³⁰¹ tartışmasına tutuşan yine Papa Nicholas’tır. Bu esnada Batı içinde de giderek büyüyen bir güç olarak Kilise, İmparatorluk altındaki

²⁹⁵ Karadeniz, *Roma Hukuku*, 31.

²⁹⁶ Gilson, *Ortaçağda Felsefe: Patristik Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonuna Kadar*, 29.

²⁹⁷ Fitzgerald, *Augustine through the Ages: An Encyclopedia*, 125.

²⁹⁸ Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 22.

²⁹⁹ Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 23.

³⁰⁰ Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, 80.

³⁰¹ Büyük oranda Augustinus’un destekleriyle kabul edilen Jerome’un çevirdiği Latince İncil ile Yunanca İncil arasında, bu kelime üzerinden kabaca Kutsal Ruh’un Baba’dan mı yoksa hem Baba’dan hem Oğul’dan mı çıktığı ile alakalı derin teolojik tartışmalar bütünü.

yapılar üstünde bir şekilde hâkimiyet kurmak gerektiğinde her daim Augustinus'tan miras Platoncu ruh-beden ayrımıyla düşünmüş, fırsatını bulduğunda ruh bedenden ne kadar üstünse, dünyevi otorite karşısında o kadar üstün olduğunu ilân etmekten geri durmamıştır.³⁰²

V. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık zaten Avrupa'da çoğunluğun dini idiye de; X. yüzyılda Polonya, *Knud* ile Danimarka, *Olef* ile Norveç ve *Aziz Eric*'le İsveç, XI. yüzyıla varan bir süreçte Hristiyanlaştılar.³⁰³ Bu dönemlerde yerel krallıklar, Kilise karşısında atama yetkilerini ve çeşitli haklarını elde tutmak için mücadele ettiler ve Kilise, genişleyen etki sahasında iktidârını yeterince yoğunlaştıramadığı için yaşanan bazı idari olumsuzlukların yarattığı kayıpların bilincindeydi. Devrin en önemli ismi, etkileri günümüze kadar gelmiş kilise devrimlerinin icracısı *Hildebrand* yani *Papa VII. Gregorius (M.S. 1015-1085)* idi. Atama yetkileri konusundaki rekabet, rahiplerin parayla atanmaları ve görevlerine uygun düşmediği düşünülen davranışlar sergilemeleri gibi sorunları başarıyla yönetmiş, “Haçlı birliği” fikrini de o icat etmiştir.

Doğu cephesinde Slavların Ortodoksluğu seçmesi 1054'e giden süreci iyice belirginleştirirken, yine *Gregorius* döneminde 1081 hadisesiyle bu ayrım pratik karşılığını bulmuştur. *Papa II. Urban*'ın (*M.S. 1035?-1099*) ilkinin başlattığı Haçlı Seferlerinin dördüncüsünde, 1204'te Constantinapolis'in işgalinin ve *Latin Krallığı*'nın kurulmasının, ilişkilerde onarılamaz bir bozulmaya yol açtığı muhakkaktır. Sonraları 1369'da Doğu İmparatoru, Katolik olduğunu ilan ederek Roma'da kutsansa da bu girişimin bireysel bir seçim olarak kabul edilip, tesirinin sınırlı kalmasını sağlayan direnç çoktan oluşmuştur.³⁰⁴ Batı'da ise *III. Otto (M.S. 980-1002)*, *III. Henry (M.S. 1207-1272)*, *IV. Henry (M.S. 1367-1413)*, *I. Frederick (M.S. 1122-1190)*, *II. Frederick (M.S. 1194-1250)* ve *Güzel Philip (M.S. 1268-1314)* gibi isimlerle Papalar arasında yaşanan türlü çekişmeler, taraflar için çeşitli zafer ve yenilgiler söz konusudur. Bu

³⁰² Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 202.

³⁰³ Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*. 89.

³⁰⁴ Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*. 125.

aşamalarda bir yandan enterdi ve aforoz gibi ayırıcı cezalandırma süreçleri yaşanırken bir yandan da Haçlı ordusu gibi büyük birlikler kurulmuştur. Ancak son tahlilde XIII. yüzyıl her açıdan Kilise'nin altın dönemidir ve bu durumu en iyi özetleyen bakış, Kilise'nin kudretinin yalnızca Hristiyanları değil tüm evreni ve tüm yaratıkları kapsadığını iddia eden *Papa IV. Innocente*'ye (M.S. 1195-1254) ait olandır.³⁰⁵ Düzenin evrenselliği ve bütünlüğüne dair antik fikir ve inanışları derleyerek Hristiyanlığa uyarladığı düşünüldüğünde rahatlıkla iddia edilebilir ki, bu noktaya gelinmesinde Augustinus'un katkısı çoktur.

Skolastiğin de başlangıcı olan bu dönemde, *Aziz Anselmus* (M.S. 1033-1109), *Pierre Abelard* (M.S. 1079-1142), *Albertus Magnus* (M.S. 1205-1280), *Thomas Aquinas* (M.S. 1225-1274), *John Duns Scotus* (M.S. 1265-1308), *Ockhamlı William* (M.S. 1285?-1347) gibi isimler Batı Geleneği'nin şekillenmesinde hayli etkili olmuşlardır. Burada bir isim özellikle daha fazla konu edilmeyi hak eder: *Aquinalı Thomas*. Özellikle tümeller tartışması üzerinden Aristotelesçi felsefenin Batı Kilisesi'nde hâkim olmasının yolunu açmış, bu esnada en belirgin itirazı da Platoncu felsefenin varisleri olan Augustinusçulardan görmüştür.³⁰⁶ Thomas, Aziz ve Kilise Ulusu ilân edilmiştir, görüşlerinin tartışmaya açılmasının dahi günah sayıldığı bir mertebededir ve kuşkusuz etkisi çok derindir. Ancak onun felsefesi bir yönüyle Augustinus'un fikirlerini yerinden ederken bir yönüyle geliştirmektedir. Augustinus'un Yunan Polisi'ne çok yakın *Civitas* tanımıyla ve “beşeri yasa” realitesi ile insana açtığı öznellik alanını,³⁰⁷ *Salisburyli John* (M.S. 1120-1180) ve *Thomas* gibi ardılları, çağlarına uygun biçimde genişletmişlerdir. Ayrıca XII. yüzyıldan sonra yapılan konsillerde de Asli Günah doktrini tekrar tekrar kabul edilirken, Pelagiusçuluk mütemadiyen mahkûm edilmiştir. Dolayısıyla, Augustinus'un fikirlerinin bu değişimler neticesinde tamamen ortadan kalktığı kesinlikle akla gelmemelidir. Bu toplumsal ve düşünsel dönüşümleri *John Wycliff* (M.S.

³⁰⁵ Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, 110.

³⁰⁶ Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 227.

³⁰⁷ Ağaoğulları, ve Köker, *İmparatorlutan Tanrı Devletine*, 156.

1330-1384), *Profesör Huss* (M.S. 1369-1415), *Cusali Nicholas* (M.S. 1401-1464) gibi çizgi dışı düşünürleri de kapsayan geniş bir isim listesi takip ederken, Kilise de *Trent Konsili* (1545-1563) ile kendi Reformasyon sürecini yaşamaktaydı.³⁰⁸

Yaptırımlar ve baskılar arttıkça çeşitli toplumsal refleksler gelişmekteydi ve artık Papalık, yerel krallardan da son derece memnuniyetsizdi. Ekonomik ve toplumsal düzenin belirgin biçimde değişmeye başladığı bu dönemler, 1517’de *Martin Luther*’in (1483-1546) *Wittenberg*’de katedral duvarına astığı doksan beş maddelik manifesto ile özdeşleşmiştir. Augustinus’un Paulusçu teolojisini esas alan bu fikirler genellikle *sola fide*, *sola scriptura*, *sola gratia*³⁰⁹ şeklinde özetlenir. Kurtuluş için insanoğlunun Kilise’nin koyduğu kuralları yerine getirmek zorunda olmadığını, kurtuluşun yalnız inayetle olacağını iddia eden bu akımın kurucusu *Luther*, Augustincilik mezhebine bağlı bir papazdı, iman ve inayeti büyük oranda Augustinus’un tanımladığı şekliyle anlamaktaydı. Ayrıca *sola scriptura* ilkesi de Augustinus’un insanlar arasında başvurulacak en yüksek otorite olarak Kutsal Kitap’ı³¹⁰ işaret etmesinden³¹¹ ilhâmıla belirlenmişti. Protestanlığın etten ve kemikten papa yerine koyduğu kâğıttan papa³¹² işte böyle ortaya çıktı. Bununla birlikte *Jean Calvin*’in (1509-1564) seçilmişlerden müteşekkil teokratik ütopyasında Augustinus’un İlk Günah’a ve seçilmeye dair fikirleri yine son derece etkiliydi.³¹³ Gallikanizm ve sonradan İngiltere’de “*püritenlik*” olarak ortaya çıkıp Amerika’ya uzanacak olan *Jansencilik*³¹⁴ üzerinde de açık etkileri bulunan Augustinus, *Anabaptizm*, 5. *Monarşicilik* ve *Quakerlar* şekillenirken, doğrudan belirleyici bir yere sahip idi.³¹⁵

³⁰⁸ Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*. 146.

³⁰⁹ Lat. Yalnızca iman, yalnızca kitap, yalnızca inayet.

³¹⁰ Günümüzde Kutsal Kitap konusunda Protestanlar arasında, özellikle John Wycliff’in İngilizce tercümesinden sonra yapılagelen çalışmalar neticesinde Kral James Onaylı İncil’deki gibi çeşitli çeviri ve derleme farklılıkları görülebilmektedir.

³¹¹ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 312.

³¹² Lucien Febvre, *Martin Luther: Alın Yazısı* (Ankara: Cümle, 2016), 260.

³¹³ Şinasi Gündüz, *Hristiyanlık* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 140.

³¹⁴ Jansen’in görüşlerini topladığı kitabının adı Augustinus’tur.

³¹⁵ Russel, *Batı Felsefesi Tarihi 2. Cilt: Katolik Felsefesi*, 109.

Tüm bunların dışında, Augustinus'un söz konusu ilkel ama eşitlikçi seçim anlayışı için, Bloch'un isabetle belirttiği gibi “[a]rtık bir Baba’ya inanılmayan yerlerde bile, insanların yine kardeş olduğunun ütopyası kurulmuştur bundan böyle -civitas Dei, Tanrı olmadan da bir politik arzu nesnesi olarak kalmıştır.”³¹⁶ Ağaoğulları bize Stoacı eşitliğin, seçkin bir eşitlik olduğunu ve Hristiyan düşüncesindekiyle bir tutulmaması gerektiğini anımsatır.³¹⁷ Bahsettiği Hristiyan düşüncesinde, Paulusçu seçim ve Stoacı evrenselliği birleştirerek tüm insanlığı bir bütün olarak gösteren kişi Aziz Augustinus olmuştur. Bu anlamda soyut insanın mucidi de sayılabilir.³¹⁸ Çünkü onun düşüncesinde, bugün için kabul edilemeyecek gerekçelerle de olsa, her insan doğuştan itibaren doğrudan “insan” olmakla eşittir. Böylece, Augustinus’un bugünkü insan hakları düşüncesinin oluşumunda da bir açıdan pay sahibi olduğu neticesine varmak kolaylıkla mümkündür.

Önceleri Katolik düşüncesinde en etkili isimken ve hiçbir fikrine resmi bir eleştiri getirilmemişken, Kilise’nin de tamamen kurtulmuşlardan meydana gelmediği iddialarının, Kilise karşıtlarınca kullanılması nedeniyle bu süreçte Katolik Kilisesi tarafından kınanan³¹⁹ Augustinus, Reform Kiliselerinin adeta favori düşünsel patronu³²⁰ haline gelmiştir. Fakat tüm bunlara rağmen Katolik Kilisesi ile Augustinus arasındaki ilişki, belli doktrinlerin kabulü ya da reddi ile sınırlı olmaktan ziyade; insan, günah, kurtuluş, inayet, irade vb. birçok temel kavramın içlerine kadar girmiş bir sarmal halindedir ve hâlen çözünmüş ya da ayrılmış değildir.

Nihayetinde Doğu’da Moskova merkezli 3. Roma³²¹ kurulurken, Moskova, İstanbul, Sofya ve diğer Doğu kiliseleri arasındaki ilişkiler nasıl gelişirse gelişsin din

³¹⁶ Ernst Bloch, *Umut İlkesi: Cilt 1* (İstanbul: İletişim, 2013), 611-12.

³¹⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa* (Ankara: İmge, 2013), 431.

³¹⁸ Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 365.

³¹⁹ Russel, *Batı Felsefesi Tarihi 2. Cilt: Katolik Felsefesi*, 78.

³²⁰ Hristiyan terminolojisinde “koruyucu” demektir.

³²¹ 3. Roma olarak anılmasının sebebi, silsilenin Roma-İstanbul-Moskova şeklinde kabul edilmesidir. Cermen devletlerinin Roma’lık iddiası Doğu’da hükümsüzdür.

adamları devlet memuru statüsünde kaldılar³²² ve bu kiliselerden biri diğerine mutlak üstünlüğünü dayatamadı.³²³ Diğer tarafta yaşanan Rönesans, Büyük Batı Bölünmesi (*Great Western Schism*) ve özellikle Aydınlanma ile dinin, devletin, yaşamın ve egemenliğin, genel anlamda dünya tasavvurunun her yönüyle büyük değişimlere uğradığı ve bu değişimin hukuki-siyasal kültür üzerindeki etkilerinin çok bâriz gözlemlenebildiği zamanlar yaşanmaktaydı.

Günümüzde ise Batı Avrupa ve Amerika merkezli siyasi, ekonomik, askeri ve ideolojik iktidâr yapılarının dünyayı çeşitli görünümelerde her yönüyle domine ettiği gerçeği, bu dominasyon son derece seküler bir hâl almış olsa da Augustinus, tüm bu düzen üzerindeki evrenselci düşünsel etkileri bakımından haklı bir şekilde adından bahsettirmeyi halen başarabilmektedir. Ayrıca insan doğasına olmasa da iradeye yönelik kötücül bakışı, kurulmuş her türlü düzenin meşruiyetine katkı vermek konusunda bugün dahi kaynaklık niteliğini muhafaza etmektedir.

³²² Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*. 92.

³²³ Kilise terminolojisinde bunlar, otosefal kiliseler olarak anılır. Otosefal kavramı, Doğu kiliselerinden birinin ötekisi karşısındaki nisbi kayıtsızlığını ifade etmekte kullanılır.

SONUÇ

Augustinus ile ilgili ne düşünmek gerekir? Onu antikiteye özgüleyip fikirlerini kronik-dışı ya da hepten “safсата”³²⁴ mı ilan etmeli, yoksa sözlerinde çağlara sâri bir tesir gücü mü aranmalı? Düşünceleri yalnızca Katolik Kilisesi ve Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu aracılığı ile Orta Çağ karanlığına mı rengini verdi yoksa yaşadığımız dünyanın aktüel güç ilişkilerinde onun siyaset felsefesinden izler bulmak mümkün müdür? Augustinus’un fikirlerini teferruâtıyla anlamak arzusu söz konusu olduğunda, dünyada ve ülkemizde görülen iştîyâkın, daha yakın dönemlerde yaşamış düşünürlere duyulana nazarân hayli zayıf oluşu, onun antikiteye ait olduğunun şüphe götürmez kanıtıdır. Üstelik Augustinus hakkında yazmak, *Etienne Gilson* gibi önemli bir entelektüeli dahi hataya sürükleyecek kadar risklidir.³²⁵ Fakat genel anlamda, mirası kültürel açıdan öyle büyüktür ki, her daim mutlaka ilgi de çekmiştir. Örneğin, *Hannah Arendt* doktora tezini onun aşk kavramını merkeze alarak oluşturmuş,³²⁶ büyük İtalyan sinemacı *Rossellini* 1965-1975 yılları arasında yaptığı biyografik filmlerinden birinde³²⁷ onun yaşamını konu edinmiştir. Bloch, *Hristiyanlıktaki Ateizm* kitabını doğrudan Augustinus’tan bir alıntıyla açarken eserin isim babası olarak onu işaret etmiş,³²⁸ Ricoeur *Zaman ve Anlatı* serisinin ilk bölümünü, *İtiraf*’ın XI. kitabına ayırmayı uygun bulmuştur.³²⁹ Çağdaş çalışmalara konu olmanın yanında, antik metinlerin anlaşılması ve yorumlanması bakımından da Augustinus yazınının “kaynaklık” mahiyeti son derece önemlidir. Örneğin, Cengiz Çevik Cicero’nun *De Re Publica*’sını

³²⁴ Muvaffak Akbay, *Umumî Amme Hukuku Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1958), 138.

³²⁵ Papa Gregorius tarafından görevlendirilerek 597 yılında Canterbury’e giden ve İngiliz Kilisesi’nin kurucusu sayılan Benedikten rahip Augustinus, 430 yılında ölmüş olmasına rağmen Augustinus Aurelius ile karıştırılmıştır. Bkz. Gilson, *Ortaçağda Felsefe: Patristik Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonuna Kadar*, 180-81.

³²⁶ Hannah Arendt, *Love and Saint Augustine* (Londra: The University of Chicago Press, 1996). Bu eser, Arendt’in doktora tezinin kitaplaştırılmış halidir.

³²⁷ *Agostino D’ippona*, (1972).

³²⁸ Ernst Bloch, *Hristiyanlıktaki Ateizm: Exodus’un Ve Krallığın Dini* (İstanbul: Ayrıntı, 2013).

³²⁹ Paul Ricoeur, *Zaman Ve Anlatı 1: Zaman Ölayörgüsü Üçlü Mimesis* (İstanbul: Yapı Kredi 2016), 27-70.

çevirirken, kayıp olan üçüncü bölümün ilk kısmını, bu eseri daha önce tamamıyla okumuş olan Augustinus’a ait *Civitate Dei*’deki kısa anlatılarla ikâme etmiştir.³³⁰

Modern ulus-devletler karşısında tek bir evrensel egemen devlet -Augustinus için çoğunlukla soyut da olsa- fikrinin yersizliğinden, modern sürekliliğin ve cârî iktisadi etiğin oluşumunda onun zaman anlayışının dinamitlenmesinden,³³¹ özellikle Aristotelesçi düşün dönüşümünün Augustinus’un fikri zemini olan Platoncu düşüncede yarattığı tahribâttan söz edenler, dünyayı anlamakta yeni nirengi noktaları aramak girişimlerinde elbette haklıdırlar. Augustinus o kadar fazla konuda, öyle bol miktarda söz söylemiştir ki, güncelliğini kaybedenlerini tamamıyla örneklemek girişimi, sonuna gelinmiş bu çalışmanın bitime kavuşamamasına yol açabilir.

Augustinus düşüncesinin güncelliği ile ilgili hususlardan en önemlisi ve konumuzla en yakın alakalı olanı ise, kamu hukuku ve siyaset bilimi çalışmalarında yapılan “modern egemenlik” ve “modern öncesi egemenlik” biçimindeki dönemlendirici tasnifin yarattığı kafa karışıklığıdır. İlk bölümde değindiğimiz, egemenliğin kaynağına bakıştaki değişimi anlatmaya yönelik bu tasnif, sonunda egemenliğin ilkesinin ulusun iradesine eş, kullanımının da ayrımlı ve sınırlı tutulacak olduğu tedrici süreci anlamak ve öğreti kolaylığı sağlamak bakımından kabul edilebilir. Yeter ki, pek çok kilise büyüğünün yanında Augustinus’un fikirleriyle şekillenmiş Katolik Kilisesi’nin bugün için ulus-devlet şeklinde bedenlenen yapılar içinde asetlerini ve cemaatini -yüzyıllar boyunca siyasetin gereklerine göre türlü biçimlerde örgütlediği gibi- şirketler, siyasi partiler ve çeşitli kuruluşlar düzeyinde ruhun -Augustinyan tarife uygun biçimde- ölümsüzlüğü güvencesi ile³³² örgütlemiş ve örgütlüyor olduğu ve bu gücün pek çok ulus devletin egemenliğinin etki çapını aşacak büyüklükte olduğu hatırd tutuluyor olsun. Başka türlü Roma’nın göbeğinde Arjantinli bir devlet başkanının³³³

³³⁰ Cicero, *Yasalar Üzerine*, 189- 90.

³³¹ Akal, *İktidarın Üç Yüzü*. 69.

³³² Augustine, *The City of God: Against the Pagans*, 183.

³³³ Papa Franciscus. Daha önceleri de Alman, İngiliz, Hollandalı ve Polonyalı Papalar oldu.

varlığını, onun İsviçreli muhafızlarını ve dahası, rakibinin Afrikalı bir siyahi³³⁴ olmasını ne ile izah edebiliriz?

Hatırlanması şart olan diğer bir husus ise dünyamızın her kudret sahasında rakipsiz devi Amerika Birleşik Devletleri'nin politik bedeninin teşekkülünde ana omurga sayılan beyaz, Anglo-sakson, Protestan formülasyonu ile meşhur azâların, inançları özellikle Augustinus düşüncesinin etkisi ile şekillenmiş Püritenlerin mirasçıları oldukları ve bilâistisna en büyük Reform Kiliseleri'nin tümünün Augustinyan fikirlerden beslenerek şekillendiği gerçeğidir.

Modern devletin iktidâr kanallarını kutsallarla tahkim ettiği realitesi bir yana, ulusal politik bedeninin azalarının bu nevi alt kimliklerini –kimilerinde ise bu kimlik, üst kimlik bile olabilir– hesap dışı bırakmak, düşüncemizi yapısalcı yanılsamalarla malûl kılar.

Aydınlanan insan kendi ayağıyla düştüğü ergin olamamak durumundan kurtulmakla³³⁵ tanrının melekûtunu bir çocuk gibi kabul edebilmek³³⁶ iddiasından tamamen vaz mı geçmiştir? Burada post-modern, akışkan bir belirsizliğe yer bırakmayı teklif ediyoruz. “*Credo quia absurdum*”³³⁷ görmezden gelinemeyecek, esaslı bir meydan okumadır çünkü. Peter Gay, bahsedilen belirsizliği, sanatı ve kişiliğiyle de yaşadığı dönemde bu belirsizliğin bir parçası olan T. S. Eliot’a ait bir dize ile göstermeyi tercih etmiştir:

“*Cemiyet hayatı dışında yaşam yoktur,*

TANRI’ya hamdetmeyen cemiyet de yoktur.”³³⁸

Ayrıca modern egemenliğin evrensel ve bazı yerel insan hakları manzumeleriyle, çeşitli antlaşmalar, birlikler ve kurumlar aracılığıyla, iddia ve

³³⁴ Ganalı Kardinal *Turkson*.

³³⁵ Immanuel Kant, "What Is Enlightenment?," (1784).

³³⁶ Luka 18: 17.

³³⁷ Lat. “İnanıyorum çünkü saçmadır.” Tertullian’a ait bir özdeyiş.

³³⁸ Peter Gay, *Modernizm: Sapkınliğin Cazibesi: Baudelaire'den Beckett'e Ve Ötesine* (İstanbul: Everest, 2017), 431.

yöntemleri bakımından sınırlanan yapısı incelendiğinde, genellikle Batı Avrupa menşeli bu organizasyon ve fikirlerde Augustinus'un türlü izlerine rastlamamak olanaksızdır. Zinhar tüm bunların Hristiyanca söylenmiş sözlerin ve yapılmış işlerin eseri olduğunu iddia ettiğimiz akla gelmesin. Hristiyanlığın yüzyıllar boyunca hükümferma olduğu bu topraklarda, kişiler ve iktidâr yapıları radikal biçimde sekülerleşse dahi kutsallıkların orijinal ve yeni bir takım tezahürleri görülebilir.³³⁹ Ayrıca kutsallıklardan tamamen soyutlandığı varsayılsa dahi, egemenlik pratiklerinde pek çok yönden popüler tabirle bir *know-how* tevarüsü söz konusudur. Tıpkı Roma'nın Krallık Devri'nden, Antik İsrail monarşisinden, Pers ve Mısır tecrübelerinden ya da Got kavimlerinin adetlerinden gelen pek çokları gibi. Neredeyse bu kuruluşların hepsinde içi tamamen boşaltılmış olsa da kavramsal, muhteviyâtı devrin nesnel getirileri doğrultusunda dönüşse de yapısal ardılık ilişkileri gözlemlenebilir. Nitekim bunlar gibi, Augustinus'un da Hristiyan egemenliğinin şafağında serdettiği neredeyse hiçbiri tamamen orijinal olmayan fikirleri ve kavramları, tarih boyu bambaşka bağlamlarda bambaşka etkiler yaratmakla çalışmamıza konu olmuştur. Onun son derece zengin ve yoruma açık eserlerinin, Orta Çağ'ın her aşamasında hemen her türlü teolojik ve felsefi üretimde etkili olduğunu bize Le Goff söylemektedir.³⁴⁰ Peki ya bu etkilerin Orta Çağ sonrası tezâhürleri üzerine yeterince düşünülmüş müdür?

Augustinus'un antik bir figür olması, düşüncelerinin bir kısmı rafa kalkarken diğer bir kısmının onları tecdid eden düşüncelere de kaynaklık edebilmesi gibi ilk bakışta çelişkili görünebilecek bir duruma sebebiyet verir. Bunu Platon'un ya da Paulus'un durumu gibi düşünmekte bir sakınca yoktur. O bir aziz ve kilise babasıdır. Eusebios ve Kapadokyalı kilise babaları gibi tüm Hristiyanlık için ortak temel şahsiyetlerin bir şekilde Doğu Kiliseleri ile özdeşleşmesi gibi, Augustinus da ortak döneme ait olmakla birlikte bilhassa Katolik Kilisesi ile özdeş sayılmıştır. Fakat onu

³³⁹ Eliade, *Dinin Anlamı Ve Sosyal Fonksiyonu: Yaratılış Özlemi*, 15.

³⁴⁰ Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?*, 46.

tüm Batı Kültürü'nün genelinin temelinde görmek gerekir. Birçok noktada ama özellikle de egemenlik konusunda fikren kaynaklık ettiği Katolik Kilisesi'nin çeşitli açılardan yarattığı merkezi tahakküme karşı yaşanan Reform hareketlerinin de en önemli isminin yine Augustinyan bir papaz olması, Calvin ve Zwingli'nin fikirlerinde Augustinus'la doğrudan ilintili öğelerin bolluğu, iddialarımızın anlaşılması bakımından kanımızca yeterince açıklayıcıdır.

Üretim ilişkilerinin, toplumsal yapının, iktidâr teknolojilerinin, inanç yapılarının, kimliklerin ve daha birçok amilin zaman ve mekâna bağlı değişimleri neticesinde yaşanan bir faz kabul edilen modern ulus-devletlerin içinde ve üstünde varlığını sürdürmekte olan; Batı Avrupa ve Amerika merkezli ekonomik, askeri, siyasi ve ideolojik iktidâr yapılarının, dünyanın başka yerlerinde eşine rastlamanın mümkün olmadığı bir işlerlik düzeyinde çalışabilmesi, Augustinus'un egemenlik fikhından kalan mirasla fevkalade ilişkilidir. Çünkü o, İlk Günah'la, iradeyle, eğitimle, zamanla, aşkla, devletle, şeytanla ve tanrıyla bu düşünceyi her açıdan işlemiş, Hristiyanca egemenliğin vazgeçilmez el kitabını yazmıştır.

Değişen nesnel şartlar iktidâr yapılarını değiştirirken, onun tezlerinin bir kısmı aşınmış ama daima bir kısmı da yeniden üretilmiştir. Yalnızca iktidârın ilkesine dair fikirlerine -ki bunlar zaten Hristiyanlığın ve birçok dinin ortak biçimde barındırdığı temalardır- odaklanmak ve modernite süreçleriyle birlikte hükümsüz kaldığını düşünmek açık bir yanılgı olacaktır. Çünkü egemenliğin kullanımına dair düşünceleri uzun zamanlar Batı Avrupa'nın pratik gerçekliği olduğundan, bugün hâlen etkilerinin sürdüğünü en sarıh biçimde gözlemleyebileceğimiz alan, yine egemenlik pratikleridir. Tıpkı Antik Yunan ve Roma tecrübelerinin etkileri gibi... Fakat daha yakın ve daha canlı olmak farkıyla.

Çalışmamızı, küresel üretim ve tüketim sisteminin sembolik figürlerinden birinin, Hristiyanlığın ve özelde Augustinus'un tüm bu sayfalarda açıklamaya

çalıştığımız öğreti ve etkileriyle gösterdiği uyumu daha başarılı bir şekilde özetlediğine inandığımız cümlelerinin ardından, esas sorumuzu cevaplandırarak bitireceğiz. Sözün fazlasını, çağa uygun bir yetkinlikle dışarıda bırakan ve bizimle, on beş asır önce Augustinus’un Roma ve Hristiyan Cemaati (*ecclesia*) arasında kurmaya çalıştığının neredeyse aynı denilebilecek bir mantıkla ilişki kurmaya çalışan bir reklam sloganıyla...

“Come to where the flavor is.

Come to Marlboro Country.”³⁴¹

“İnsan yürüyüşünü taklit etmek istediği vakit, ortaya bir bacağa hiç de benzemeyen tekerlek çıktı.”³⁴² Bu büyük ve evrensel organizasyonları, dini sâiklerle kurulmuş yahut işletiliyor olmasalar dahi, Tanrı Devleti’nin *imitatio Dei* yoluyla taklit edilmiş ve onu hiç de andırmayan işlevsel varisleri olarak görmek, çalışma usullerini anlayabilmek bakımından son derece isabetli olacaktır. Böylece, Augustinus’un “modern öncesi egemenlik” başlığı içine sıkıştırılarak, tamamen geride bırakılamayacak bir isim olduğu yönündeki iddiamız da daha anlaşılır olabilecektir.

Son tahlilde, girişte sorgulanacağı ilân edilen “nerede tarihin bir döneminde Hristiyanca düşüncelerle hükmedilmişse, orada Augustinus’un etkilerine rastlamak mümkündür” önermesi, iki yönden kusurlu bulunmuştur:

Birincisi, Doğu Hristiyanlığının *Pantokrator*³⁴³ şeklinde tezahür etmiş Despot İsa’sı,³⁴⁴ Augustinus’un zihnindeki siyaset dünyasının hayli dışında bir figür olmuş ve buradaki ilişkiler, çok başka düşünsel kaynakların ve tarihsel gelişmelerin beslemesiyle şekillenmiştir. Bu sebeple ifade, her türden Hristiyan egemenliğini kapsıyor olmasıyla hatalıdır.

³⁴¹ Marlboro Diyarı’na gelin.

Aroma neredeyse oraya.

³⁴² Martin Banham ve James R. Brandon, *The Cambridge Guide to Theatre* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 1043. Guillaume Apollinaire bu ifadeyi, 1917 tarihli *The Breasts of Tiresias* oyununun önsözünde kullanmıştır.

³⁴³ Doğu Hristiyanlığında en yaygın görülen ikondur. Bkz. **Ek 2**.

³⁴⁴ Doğu’da din adamları ve prensler için kullanılan bir sıfatken, Batı’da ziyadesiyle menfi bir anlama sahip bu sözcüğün dikotomik serencamı, Hristiyanlığın iki kardeşle başlayan iki ana geleneğinde egemenliğin hikâyesini özetlemek için iyi bir örnek olarak görülebilir.

İkincisi, Apostolik Roma Katolik Kilisesi ve Reform Kiliseleri'nden oluşan Batı Hristiyan geleneği ve sekülerleşme sonrası bu geleneğin hâkim olduğu coğrafyalarda ortaya çıkan yapılar üzerindeki belirleyiciliği ortaya konmaya çalışılan Augustinus'un etkileri, bu merkezlerden yayılan ilişkilerle artık *Christendom*'un klasik sınırlarını aşmış küresel sıçramalar yapmıştır. Dolayısıyla ifade, Augustinus'un etkilerini yalnızca Hristiyan kültür dünyasıyla ve onun modern süreklileriyle sınırlamak açısından yanlış bir kapsamı işaret etmektedir. Üstelik egemenlik merkezli bir inceleme yapılmış olsa da çalışmamızda yer yer belirtildiği üzere bu etkiler, egemenlik başlığıyla sınırlı olmanın da çok ötesindedir.

Nihayetinde, aceleci genellemelere sivrulmadan, titizlikle yürütmeye çalıştığımız bu inceleme neticesinde varılan sonuç, yukarıda özetlendiği gibidir. Augustinus'un önemi ve etkileri bakımından hak ettiği ilgiyi görmediği ve tam olarak doğru yerde konumlandırılmadığı fikriyle yola çıkılmışsa da, okuyucuda bu kanaat hâsıl olmadı ise, yazarın kaynak ve anlatı tercihlerinin de bu duruma yol açmış olabileceği akademik dürüstlük gereği açıkça belirtilmelidir. Umulan, çalışmamızın akademimizde Aurelius Augustinus üzerine daha nitelikli ve kapsamlı incelemelere kapı aralamasıdır.

KAYNAKÇA

- Acar, Eray. Kurumsallaşma Sürecinde Devletin Sürekliliği. Ankara: İmaj, 2018.
- Agamben, Giorgio. The Kingdom and the Glory: For a Theological Geneology of Economy and Government (Homo Sacer II). Stanford, California: Stanford University Press, 2011.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali. Kent Devletinden İmparatorluğa. Ankara: İmge, 2013.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali. Sokrates'ten Jakobenlere: Batı'da Siyasal Düşünceler. İstanbul: İletişim, 2014.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali ve Levent Köker. İmparatorlutan Tanrı Devletine. Ankara: İmge, 2017.
- Akal, Cemal Bali. Hukuk Nedir? İstanbul: Zoe, 2019.
- Akal, Cemal Bali. İktidarın Üç Yüzü. Ankara: Dost, 2019.
- Akal, Cemal Bali. Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı. Ankara: Dost, 2013.
- Akbay, Muvaffak. Umumî Amme Hukuku Dersleri. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1958.
- Arendt, Hannah. Love and Saint Augustine. Londra: The University of Chicago Press, 1996.
- Armstrong, Karen. İncil: Kitab-ı Muhaddes. İstanbul: Versus, 2016.
- Armstrong, Karen. Tanrı'nın Tarihi: İslam, Hristiyanlık Ve Yahudiliğin 4000 Yıllık Tarihi. İstanbul: Pegasus, 2018.
- Arslan, Ahmet. İlkçağ Felsefe Tarihi 5: Plotinos, Yeni Platonculuk Ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Augustine, Saint, Bishop of Hippo. The City of God: Against the Pagans. Çev. Marcus Dods. Peabody, Massachusetts: Hendrickson, 2017.
- Augustinus. İstencin Özgür Tercihi Üzerine. İstanbul: Say, 2015.

- Augustinus. İtiraflar. İstanbul: Kabalıcı, 2010.
- Aybay, Rona. Genel Kamu Hukuku: Devlet (18.-20. Yüzyıl). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Banham Martin, James R. Brandon. The Cambridge Guide to Theatre. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Batuk, Cengiz. Mitoloji Ve Tarihsellik: Hristiyanlığın Asli Günah Mitinin Tarihsel Dönüşümü. İstanbul: İz, 2006.
- Bellah, Robert N. İnsan Evriminde Din: Eski Taş Çağından Eksen Çağına. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Berman, Harold J. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1983.
- Bloch, Ernst. Hristiyanlıktaki Ateizm: Exodus'un Ve Krallığın Dini. İstanbul: Ayrıntı, 2013.
- Bloch, Ernst. Umut İlkesi: Cilt 1. İstanbul: İletişim, 2013.
- Bodin, Jean. "Book I." On Sovereignty. Ed. Julian H. Franklin. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Borg, Meerten T. "Din Ve İktidar." Din Sosyolojisi: Kuram Ve Yöntem. Ed. Peter B. Clarke. Ankara: İmge 2012.
- Bottero, Jean, Marc-Alain Ouaknin, ve Joseph Moingt. İncanın En Güzel Tarihi. İstanbul: Tütkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Canetti, Elias. Kitle Ve İktidar. İstanbul: Ayrıntı, 1998.
- Childe, Gordon. Tarihte Neler Oldu: Paleolitik Vahşet Devrinden Roma İmparatorluğunun Çöküşüne Kadar İlk İnsan Topluluklarının Ve Eski Uygarlıkların Ekonomik, Toplumsal Ve Kültürel Tarihi. Ankara: Odak, 1974.
- Cicero. Yasalar Üzerine. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Çelebican Karadeniz, Özcan. Roma Hukuku. Ankara: Yetkin, 2008.

- Çoban, Bekir Z. Geçmişten Günümüze Papalık. İstanbul: İnsan, 2014.
- Çotuksöken, Betül. "Aurelius Augustinus." Siyaset Felsefesi Tarihi: Platon'dan Zizek'e. Ed. Ahu Tunçel ve Kurtul Gülenç. Ankara: Doğu Batı, 2017.
- de Lange, Nicholas. Atlas of the Jewish World. Oxford: Phaidon Press, 1984.
- Deane, Herbert A. The Political and Social Ideas of St. Augustine. New York: Columbia University Press, 1963.
- Duverger, Maurice. Siyaset Sosyolojisi. İstanbul: Varlık, 2017.
- Duygu, Zafer. İsa, Pavlus, İnciller. İstanbul: Düşün, 2018.
- Dworkin, Ronald. Tanrısız Din. İstanbul: Olvido, 2018.
- Eliade, Mircea. Dinin Anlamı Ve Sosyal Fonksiyonu: Yaratılış Özlemi. İstanbul: Kabalcı, 2015.
- Eliade, Mircea. Dinler Tarihine Giriş. İstanbul: Alfa, 2018.
- Eliade, Mircea. Dinsel İnançlar Ve Düşünceler Tarihi 2: Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna. İstanbul: Alfa, 2017.
- Eliade, Mircea. İmgeler Ve Simgeler. Ankara: Doğu Batı, 2018.
- Eliade, Mircea ve Ioan P. Couliano. Dinler Tarihi Sözlüğü. İstanbul: İnsan, 2018.
- Febvre, Lucien. Martin Luther: Alın Yazısı. Ankara: Cümle, 2016.
- Fitzgerald, Allan D. Augustine through the Ages: An Encyclopedia. Michigan: Wm. Eerdmans, 2009.
- Foucault, Michel. Toplumu Savunmak Gerekir. İstanbul: Yapı Kredi, 2018.
- Gauchet, Marcel. "Anlam Borcu Ve Devletin Kökenleri. İlkelerde Din Ve Siyaset." Devlet Kuramı. Ed. Cemal Bali Akal. Ankara: Dost, 2013.
- Gauchet, Marcel. The Disenchantment of the World: A Political History of Religion. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1999.
- Gay, Peter. Modernizm: Sapkınlığın Cazibesi: Baudelaire'den Beckett'e Ve Ötesine. İstanbul: Everest, 2017.

- Gibbon, Edward. Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi: 1. Cilt. İstanbul: İndie, 2019.
- Gilson, Etienne. Ortaçağda Felsefe: Patristik Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonuna Kadar. İstanbul: Kabalcı, 2007.
- Gönenç, Levent. Prospects for Constitutionalism in Post-Communist Countries. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 2002.
- Gündüz, Şinasi. Hristiyanlık. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.
- Gündüz, Şinasi. Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı. Ankara: Ankara Okulu, 2017.
- Hakyemez, Yusuf Ş. Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı: Doğuşu, Gelişimi, Kavramsal Çerçevesi Ve Dönüşümü. Ankara: Seçkin, 2004.
- Hinsley, Harry F. Sovereignty. New York: Basic Books Inc., 1966.
- Hobbes, Thomas. Leviathan Veya Bir Din Ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi Ve Kudreti. İstanbul: Yapı Kredi, 2019.
- Hobsbawm, Eric J. Tarih Üzerine. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2009.
- Huberman, Leo. Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla. İstanbul: İletişim, 2019.
- Kant, Immanuel. "What Is Enlightenment?" (1784).
- Kapani, Münci. Politika Bilimine Giriş. Ankara: BB101, 2018.
- Le Goff, Jacques. Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart Mı? İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2017.
- Levi-Strauss, Claude. Mit Ve Anlam. İstanbul: İthaki, 2018.
- Loughlin, Martin. Kamu Hukukunun Temelleri. Ankara: Dipnot, 2017.
- Mann, Michael. İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları. Ankara: Phoenix, 2012.
- Max, Weber. Basic Concepts in Sociology. Londra: Peter Owen Publishers, 1962.
- Montanari, Massimo. Kıtık Ve Bolluk: Avrupa'da Yemeğin Tarihi. Ankara: Nika, 2018.

- Neocleous, Mark. Güvenlik Şiddet Ve Savaş. Ankara: Dipnot, 2012.
- Noe, Gaspar. Climax. Fransa/ Belçika, 2018.
- Okandan, Recai G. Umumi Amme Hukuku: Devletin Doğuşu, Pozitif Ve Teorik Gelişmesi, Unsurları. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Öner, Emine Saadet. "Augustinus'un Tanrı Devleti." Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 2008.
- Örs, Hayrullah. Musa Ve Yahudilik. İstanbul: Remzi 1966.
- Pasolini, Paolo Pier. Il Vangelo Secondo Matteo. İtalya/ Fransa, 1965.
- Poggi, Gianfranco. Modern Devletin Gelişimi: Tarihsel Bir Yaklaşım. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Ricoeur, Paul. Zaman Ve Anlatı 1: Zaman Ölayörgüsü Üçlü Mimesis. İstanbul: Yapı Kredi 2016.
- Rosellini, Roberto. Agostino D'ippona. İtalya, 1972.
- Russel, Bertrand. Batı Felsefesi Tarihi 2. Cilt: Katolik Felsefesi. İstanbul: Alfa, 2018.
- Russel, Bertrand. Batı Felsefesi Tarihi: 3. Cilt: Modern Felsefe. İstanbul: Alfa, 2018.
- Salihpaşaoğlu, Yaşar. Din Ve Devlet Arasındaki İktidar Mücadelesi: Avrupa Örneği. Ankara: Adalet, 2018.
- Saygılı, Abdurrahman. "Devlet Teorisi'nde Tarihin Yeri: Bir Kurgudan Hikaye, Bir Hikayeden Hakikat Yaratmak." İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 9, no. 2 (2018): 441-54.
- Saygılı, Abdurrahman. Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı. Ankara: İmaj, 2018.
- Schama, Simon. Yahudilerin Tarihi: Kelimeleri Bulmak. İstanbul: Alfa, 2019.
- Schmitt, Carl. Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm. Ankara: Dost, 2016.

- Şenel, Alâeddin. Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yakınçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş. Ankara: Dafne, 2017.
- Teune, Henry ve Adam Przeworski. The Logic of Comparative Social Inquiry. New York: Wiley-Interscience, 1970.
- Tuğrul, Saime. "Tek Tanrı'nın Aşkın Egemenliğinden Siyasinin İçkin Egemenliğine." Amme İdaresi Dergisi 46, no. 1 (2013): 153-75.
- Tunçay, Mete, Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi: Seçilmiş Yazılar: Eski Ve Orta Çağlar. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2018.
- Wheithman, Paul. Augustine's Political Philosophy. The Cambridge Companion to Augustine. Ed. Eleonore Stump ve Norman Kretzmann. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Wittfogel, Karl A. Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power. Massachusetts: Yale University Press, 1967.
- Zabunoğlu, Yahya K. Devlet Kuramına Giriş. Ankara: İmaj, 2015.

Augustine's Works (Abbreviations, Titles, Editions, and Translations)

Abbreviations	Latin Titles	English Titles	Latin Editions			English Translations		
<i>c. Acad.</i>	<i>Contra Academicos</i>	<i>Against the Skeptics</i>	PL 32	CSEL 63	CCL 29	FC 1 (1948)	ACW 12 (1951)	WSA I.3
<i>c. Adim.</i>	<i>Contra Adimantum Manichei discipulum</i>	<i>Against Adimantus, a Disciple of Mani</i>	PL 42	CSEL 25.1				WSA I.19
<i>adn. Job</i>	<i>Adnotationes in Job</i>	<i>Comments on Job</i>	PL 34	CSEL 28.2				WSA I.14
<i>c. adv. leg.</i>	<i>Contra adversarium legis et prophetarum</i>	<i>Against Adversaries of the Law and the Prophets</i>	PL 42	Giccarese, 307-90	CCL 49			WSA I.18 (1995)
<i>adul. conjug.</i>	<i>De adulterinis conjugis</i>	<i>On Adulterous Marriages</i>	PL 40	CSEL 41		FC 27 (1955)		WSA I.9 (1999)
<i>agon.</i>	<i>De agone Christiano</i>	<i>On the Christian Struggle</i>	PL 40	CSEL 41		FC 2 (1947)		WSA I.10
<i>an. et or.</i>	<i>De anima et eius origine</i>	<i>On the Soul and Its Origin</i>	PL 44	CSEL 60			NPNF 5	WSA I.23 (1997)
<i>quant.</i>	<i>De animae quantitate</i>	<i>On the Greatness of the Soul</i>	PL 32	CSEL 89		FC 2 (1947)	ACW 9 (1950)	WSA I.4
<i>bapt.</i>	<i>De baptismo</i>	<i>On Baptism</i>	PL 43	CSEL 51			NPNF 4	WSA I.21
<i>b. vita</i>	<i>De beata vita</i>	<i>On the Happy Life</i>	PL 32	CSEL 63	CCL 29	FC 1 (1948)	PS 72 (1944)	WSA I.3
<i>b. conjug.</i>	<i>De bono conjugali</i>	<i>On the Good of Marriage</i>	PL 40	CSEL 41		FC 27 (1955)		WSA I.9 (1999)
<i>b. vid.</i>	<i>De bono viduitatis</i>	<i>On the Good of Widowhood</i>	PL 40	CSEL 41		FC 16 (1952)		WSA I.9 (1999)
<i>brev.</i>	<i>Breviculus conlationis cum Donatistis</i>	<i>A Summary of the Meeting with the Donatists</i>	PL 43	CSEL 53				WSA I.22
<i>cat. rud.</i>	<i>De catechizandis rudibus</i>	<i>On the Instruction of Begin- ners</i>	PL 40		CCL 46		ACW 2 (1946)	WSA I.10
<i>cath.</i>	<i>Ad catholicos fratres</i>	<i>To Catholic Members of the Church</i>	PL 43	CSEL 52				WSA I.21

AUGUSTINE'S WORKS (ABBREVIATIONS, TITLES, EDITIONS, AND TRANSLATIONS)

Abbreviations	Latin Titles	English Titles	Latin Editions			English Translations			
			PL 41	CSEL 40	CCL 47-48	FC 8, 14, 24 (1950-54)	Bettenson (1972)	NPNF 2	WSA I.6 + 7
<i>civ. Dei</i>	<i>De civitate Dei</i>	<i>City of God</i>							
<i>conf.</i>	<i>Confessiones</i>	<i>Confessions</i>	PL 32	CSEL 33	CCL 27	Ryan (1960)	Pine-Coffin (1962)	NPNF 1	WSA I.1 (1997)
<i>conl. Max.</i>	<i>Conlatio cum Maximino Arianorum episcopo</i>	<i>Debate with Maximus, an Arian Bishop</i>	PL 42						WSA I.18 (1995)
<i>cons. Ev.</i>	<i>De consensu Evangelistarum</i>	<i>On Agreement among the Evangelists</i>	PL 34	CSEL 43				NPNF 6	WSA I.15
<i>cont.</i>	<i>De continentia</i>	<i>On Continence</i>	PL 40	CSEL 41		FC 16 (1952)		NPNF 3	WSA I.9 (1999)
<i>correct.</i>	<i>De correctione Donatistarum</i> (ep. 185)	<i>On the Correction of the Donatists</i> (Letter 185)	PL 33	CSEL 57					WSA II.03
<i>corrupt.</i>	<i>De correptione et gratia</i>	<i>On Admonition and Grace</i>	PL 44			FC 2 (1947)		NPNF 5	
<i>Cresc.</i>	<i>Ad Cresconium grammaticum partis Donati</i>	<i>To Cresconius, a Donatist Grammarian</i>	PL 43	CSEL 52					WSA I.22
<i>cura mort.</i>	<i>De cura pro mortuis gerenda</i>	<i>On the Care of the Dead</i>	PL 40	CSEL 41		FC 27 (1955)		NPNF 3	WSA I.10
<i>dial.</i>	<i>De dialectica</i>	<i>On Dialectic</i>	PL 32	Jackson (1975)					WSA I.03
<i>disc. Chr.</i>	<i>De disciplina Christiana</i>	<i>On Christian Discipline</i>	PL 40		CCL 46				WSA III.10 (1994)
<i>div. qu.</i>	<i>De diversis quaestionibus octoginta tribus</i>	<i>On Eighty-Three Varied Questions</i>	PL 40		CCL 44A	FC 70 (1977)			WSA I.12
<i>divin. daem.</i>	<i>De divinatione daemonum</i>	<i>On the Divination of Demons</i>	PL 40	CSEL 41		FC 27 (1955)			WSA I.8
<i>doc. Chr.</i>	<i>De doctrina Christiana</i>	<i>On Christian Teaching</i>	PL 34	CSEL 80	CCL 32		Green (1995)	Robertson (1958)	WSA I.11 (1996)
<i>c. Don.</i>	<i>Contra Donatistas</i>	<i>Against the Donatists</i>	PL 43	CSEL 53					
<i>duab. an.</i>	<i>De duabus animabus</i>	<i>On the Two Souls</i>	PL 42	CSEL 25				NPNF 4	WSA I.19
<i>Dulc. qu.</i>	<i>De octo Dulcitii quaestionibus</i>	<i>On Eight Questions, from Dulcitius</i>	PL 40		CCL 44A	FC 16 (1952)			WSA I.12

AUGUSTINE'S WORKS (ABBREVIATIONS, TITLES, EDITIONS, AND TRANSLATIONS)

Abbreviations	Latin Titles	English Titles	Latin Editions			English Translations			
			PL 42	CSEL 25.1					
<i>c. Fort.</i>	<i>Acta contra Fortunatum Manicheum</i>	<i>Debate with Fortunatus, a Manichee</i>						NPNF 4	WSA I.19
<i>c. Gaud.</i>	<i>Contra Gaudentium</i>	<i>Against Gaudentius</i>	PL 43	CSEL 53					WSA I.22
<i>gest. Pel.</i>	<i>De gestis Pelagii</i>	<i>On the Deeds of Pelagius</i>	PL 44	CSEL 42			FC 86 (1992)	NPNF 5	WSA I.23 (1997)
<i>Gn. litt.</i>	<i>De Genesi ad litteram</i>	<i>On the Literal Interpretation of Genesis</i>	PL 34	CSEL 28.1				ACW 41-42 (1982)	WSA I.13
<i>Gn. litt. imp.</i>	<i>De Genesi ad litteram imperfectus liber</i>	<i>On the Literal Interpretation of Genesis, an Unfinished Book</i>	PL 34	CSEL 28.1			FC 84 (1991)	ACW 41-42 (1982)	WSA I.13
<i>Gn. adv. Man.</i>	<i>De Genesi adversus Manicheos</i>	<i>On Genesis, against the Manichees</i>	PL 34	CSEL 91	Abulesz, 3-114		FC 84 (1991)		WSA I.13
<i>gramm.</i>	<i>De grammatica</i>	<i>On Grammar</i>	Keil 496-524						
<i>gr. et lib. arb.</i>	<i>De gratia et libero arbitrio</i>	<i>On Grace and Free Will</i>	PL 44				FC 59 (1968)	NPNF 5	WSA I.26
<i>gr. et pecc. or.</i>	<i>De gratia Christi et de peccato originali</i>	<i>On the Grace of Christ and Original Sin</i>	PL 44	CSEL 42				NPNF 5	WSA I.23 (1997)
<i>gr. T. Nov.</i>	<i>De gratia Testamenti Novi</i> (ep. 140)	<i>On the Grace of the New Testament (Letter 140)</i>	PL 33	CSEL 44			FC 20 (1953)		WSA II.2
<i>haer.</i>	<i>De haeresibus</i>	<i>On Heresies</i>	PL 42	Bazant, 75-157	CCL 46			PS 90 (1956)	WSA I.18 (1995)
<i>imm. an.</i>	<i>De immortalitate animae</i>	<i>On the Immortality of the Soul</i>	PL 32	CSEL 89			FC 2 (1947)		WSA I.3
<i>inq. Jan.</i>	<i>Ad inquisitiones Iulianii</i> (ep. 54-55)	<i>Responses to Iulianus (Letters 54-55)</i>	PL 33	CSEL 34.2			FC 12 (1951)		WSA II.1
<i>Jo. ev. tr.</i>	<i>In Iohannis evangelium tractatus</i>	<i>Tractates on the Gospel of John</i>	PL 35		CCL 36		FC 78, 79, 88, 90, 92 (1988-95)	NPNF 4	WSA III.12
<i>adv. Jud.</i>	<i>Adversus Iudaeos</i>	<i>Against the Jews</i>	PL 42	Bazant, 24-63					WSA I
<i>c. Jul.</i>	<i>Contra Iulianum</i>	<i>Against Iulian</i>	PL 44				FC 35 (1957)		WSA I.24 (1998)

AUGUSTINE'S WORKS (ABBREVIATIONS, TITLES, EDITIONS, AND TRANSLATIONS)

Abbreviations	Latin Titles	English Titles	Latin Editions			English Translations			
			PL 43	CSEL 53	CCL 38-40				
<i>Emer.</i>	<i>Gesta cum Emerito</i>	<i>Proceedings with Emeritus</i>	PL 43	CSEL 53	CCL 38-40			ACW 29-30 (1960, ps. 1-36)	NPNF 8 (pt.)
<i>en. Ps.</i>	<i>Enarrationes in Psalmos</i>	<i>Explanations of the Psalms</i>	PL 36-37						WSA III.14-17
<i>ench.</i>	<i>Enchiridion ad Laurentium de fide spe et caritate</i>	<i>A Handbook on Faith, Hope, and Love</i>	PL 40		CCL 46		LCC 7 (1955)	ACW 3 (1947)	NPNF 3
<i>ep. (epp.)</i>	<i>Epistulae</i> See table <i>Epistulae</i> (pp. 299-305)	<i>Letters</i>	PL 33	CSEL 34, 44, 57, 58, 88			FC 12, 18, 20, 30, 32 (1951-56, 1989)		NPNF 1
<i>ep. Jo.</i>	<i>In epistulam Iohannis ad Parthos tractatus</i>	<i>Tractates on the First Letter of John</i>	PL 35	SC 75			FC 92 (1995)	LCC 8 (1955)	NPNF 7
<i>c. ep. Man.</i>	<i>Contra epistulam Manichaei quam vocant fundamenti</i>	<i>Against the "Foundation Letter" of the Manichees</i>	PL 42	CSEL 25					NPNF 4
<i>c. ep. Parm.</i>	<i>Contra epistulam Parmeniani</i>	<i>Against the Letter of Parmenian</i>	PL 43	CSEL 51					WSA I.21
<i>c. ep. Pel.</i>	<i>Contra duas epistulas Pelagianorum</i>	<i>Against Two Letters of the Pelagians</i>	PL 40	CSEL 60					NPNF 5
<i>ep. Rm. inch.</i>	<i>Epistulae ad Romanos inchoata expositio</i>	<i>Unfinished Commentary on the Letter to the Romans</i>	PL 35	CSEL 84					WSA I.17
<i>exc. urb.</i>	<i>De excidio urbis Romae</i>	<i>On the Sack of the City of Rome</i>	PL 40		CCL 46		PS 89 (1955)		WSA III.10 (1994)
<i>ex. Gal.</i>	<i>Expositio Epistulae ad Galatas</i>	<i>Commentary on the Letter to the Galatians</i>	PL 35	CSEL 84			Fredriksen, SBL 23		WSA I.17
<i>ex. prop. Rm.</i>	<i>Expositio quarundam propositionum ex epistula Apostoli ad Romanos</i>	<i>Commentary on Statements in the Letter to the Romans</i>	PL 35	CSEL 84					WSA I.17
<i>c. Faust.</i>	<i>Contra Faustum Manicheum</i>	<i>Against Faustus, a Manichee</i>	PL 42	CSEL 25.1					NPNF 4
<i>c. Fel.</i>	<i>Contra Felicem Manicheum</i>	<i>Against Felix, a Manichee</i>	PL 42	CSEL 25.2					WSA I.19
<i>f. et op.</i>	<i>De fide et operibus</i>	<i>On Faith and Works</i>	PL 40	CSEL 41			FC 27 (1955)	ACW 48 (1988)	WSA I.10
<i>f. et symb.</i>	<i>De fide et symbolo</i>	<i>On Faith and the Creed</i>	PL 40	CSEL 41			FC 27 (1955)	LCC 6 (1953)	NPNF 3
<i>f. invis.</i>	<i>De fide rerum invisibilium</i>	<i>On Faith in the Unseen</i>	PL 40		CCL 46		FC 2 (1947)	PS 84 (1950)	NPNF 3
									WSA I.8

AUGUSTINE'S WORKS (ABBREVIATIONS, TITLES, EDITIONS, AND TRANSLATIONS)

Abbreviations	Latin Titles	English Titles	Latin Editions		English Translations			
<i>c. Jul. imp.</i>	<i>Contra Julianum opus imperfectum</i>	<i>Against Julian, an Unfinished Book</i>	PL 45	CSEL 85.1 (bks. I-III)				WSA I.25 (1999)
<i>lib. arb.</i>	<i>De libero arbitrio</i>	<i>On Free Will</i>	PL 32	CSEL 74	CCL 29	T. Williams (1993)	ACW 22 (1955)	WSA I.3
<i>c. litt. Pet.</i>	<i>Contra litteras Petilian</i>	<i>Against the Letters of Petilianus</i>	PL 43	CSEL 52				WSA I.21
<i>loc. in Hept.</i>	<i>Locutionum in Heptateuchum</i>	<i>Sayings in the Heptateuch</i>	PL 34	CSEL 28.1	CCL 33			WSA I.14
<i>mag.</i>	<i>De magistro</i>	<i>On the Teacher</i>	PL 32	CSEL 77.1	CCL 29	LCC 6 (1953)	ACW 9 (1950)	WSA I.3
<i>c. Max.</i>	<i>Contra Maximinum Arianum</i>	<i>Against Maximinus, an Arian</i>	PL 42					WSA I.18 (1995)
<i>mend.</i>	<i>De mendacio</i>	<i>On Lying</i>	PL 40	CSEL 41		FC 16 (1952)		WSA I.10
<i>c. mend.</i>	<i>Contra mendacium</i>	<i>Against Lying</i>	PL 40	CSEL 41		FC 16 (1952)		WSA I.10
<i>mor.</i>	<i>De moribus ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum</i>	<i>On the Catholic and the Manichean Ways of Life</i>	PL 32	CSEL 90		FC 56 (1966)		WSA I.19
<i>mus.</i>	<i>De musica</i>	<i>On Music</i>	PL 32			FC 2 (1948)		WSA I.3
<i>nat. b.</i>	<i>De natura boni</i>	<i>On the Nature of the Good</i>	PL 42	CSEL 25.2		LCC 6 (1953)		WSA I.19
<i>nat. et gr.</i>	<i>De natura et gratia</i>	<i>On Nature and Grace</i>	PL 44	CSEL 60		FC 86 (1992)		WSA I.25
<i>nupt. et conc.</i>	<i>De nuptiis et concupiscentia</i>	<i>On Marriage and Concupiscentia</i>	PL 44	CSEL 42				WSA I.24 (1998)
<i>op. mon.</i>	<i>De opere monachorum</i>	<i>On the Work of Monks</i>	PL 40	CSEL 41		FC 16 (1952)		WSA I.10
<i>ord.</i>	<i>De ordine</i>	<i>On Order</i>	PL 32	CSEL 63	CCL 29	FC 1 (1948)		WSA I.3
<i>orig. an.</i>	<i>De origine animae (ep. 166)</i>	<i>On the Origin of the Soul (Letter 166)</i>	PL 33	CSEL 44		FC 30 (1955)		WSA II.2

AUGUSTINE'S WORKS (ABBREVIATIONS, TITLES, EDITIONS, AND TRANSLATIONS)

Abbreviations	Latin Titles	English Titles	Latin Editions			English Translations		
<i>pat.</i>	<i>De patientia</i>	<i>On Patience</i>	PL 40	CSEL 41	O'Brien (1970)	FC 16 (1952)	NPNF 3	WSA I.10
<i>pecc. mer.</i>	<i>De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum</i>	<i>On the Merits and Forgiveness of Sins and on Infant Baptism</i>	PL 44	CSEL 60			NPNF 5	WSA I.23 (1997)
<i>perf. just.</i>	<i>De perfectione iustitiae hominis</i>	<i>On the Perfection of Human Righteousness</i>	PL 44	CSEL 42			NPNF 5	WSA I.23 (1997)
<i>persev.</i>	<i>De dono perseverantiae</i>	<i>On the Gift of Perseverance</i>	PL 45	Lesousky, 104-216		FC 86 (1992)	PS 91 (1956)	WSA I.26
<i>praed. sanct.</i>	<i>De praedestinatione sanctorum</i>	<i>On the Predestination of the Saints</i>	PL 44			FC 86 (1992)	NPNF 5	WSA I.26
<i>praes. Dei</i>	<i>De praesentia Dei</i> (ep. 187)	<i>On the Presence of God</i> (Letter 187)	PL 33	CSEL 57		FC 30 (1955)		WSA II.3
<i>c. Prisc.</i>	<i>Contra Priscillianistas</i>	<i>Against the Priscillianists</i>	PL 42	Bazant, 1-21	CCL 49			WSA I.18 (1995)
<i>ps. c. Don.</i>	<i>Psalmus contra partem Donati</i>	<i>Psalm against the Donatists</i>	PL 43	CSEL 51	Anastasi, 44-70			WSA I.21
<i>qu.¹</i>	<i>Quaestiones in Heptateuchum</i>	<i>Questions on the Heptateuch</i>	PL 34	CSEL 28/2	CCL 33			WSA I.15
<i>qu. Ev.</i>	<i>Quaestiones Evangeliorum</i>	<i>Questions on the Gospels</i>	PL 35		CCL 44B			WSA I.15
<i>qu. Mt.</i>	<i>Quaestiones XVI in Matthaeum</i>	<i>Sixteen Questions on Matthew</i>	PL 35		CCL 44B			WSA I.14
<i>qu. c. pag.</i>	<i>Quaestiones expositae contra paganos VI</i> (ep. 102)	<i>Six Questions against Pagans</i>	PL 33	CSEL 34		FC 18 (1953)		WSA II.2
<i>qu. vet. T.</i>	<i>De octo quaestionibus ex Veteri Testamento</i>	<i>On Eight Questions from the Old Testament</i>	PLS 2	Abulesz, 117-25	CCL 33			WSA I.14
<i>reg. 1</i>	<i>Regula: Obiurgatio (= ep. 211, 1-4)</i>	<i>The Rule: A Rebuke</i>	PL 32	Verheijen (1967)		Lawless (1987)	Clark (1984)	
<i>reg. 2</i>	<i>Regula: Ordo monasterii</i>	<i>The Rule: Monastic Order</i>	PL 32	Verheijen (1967)		Lawless (1987)	Clark (1984)	

1. The seven books have the following individual abbreviations: 1: *Qu. Gen.*; 2: *Qu. Exod.*; 3: *Qu. Lev.*; 4: *Qu. Num.*; 5: *Qu. Deut.*; 6: *Qu. Josh.*; 7: *Qu. Judg.*

AUGUSTINE'S WORKS (ABBREVIATIONS, TITLES, EDITIONS, AND TRANSLATIONS)

Abbreviations	Latin Titles	English Titles	Latin Editions		English Translations		
reg. 3	<i>Regula: Praeceptum</i>	<i>The Rule: Precepts</i>	PL 32	Verheijen (1967)		Lawless (1987)	Clark (1984)
retr.	<i>Retractationes</i>	<i>Reconsiderations</i>	PL 32	CSEL 36	CCL 57	FC 60 (1968)	WSA I.2
rhet.	<i>De rhetorica</i>	<i>On Rhetoric</i>	PL 32		Giomini (1990)		
c. Sec.	<i>Contra Secundinum Manicheum</i>	<i>Against Secundinus, a Manichee</i>	PL 42	CSEL 25			WSA I.19
sent. Jac.	<i>De sententia Iacobi</i> (ep. 167)	<i>On a Verse in James (Letter 167)</i>	PL 33	CSEL 44			WSA II.02
s.	<i>Sermones</i> See table <i>Sermones</i> (pp. 774-89)	<i>Sermons</i>	PL 38, 39, PLS 2	Dolbeau (1996)	CCL 41	FC 81 (1959) (Ss. 184-265)	WSA III.1-11 (1990-97)
c. s. Ar.	<i>Contra sermonem Arianorum</i>	<i>Against an Arian Sermon</i>	PL 42				WSA I.18 (1995)
s. Caes.	<i>Sermo ad Caesariensis ecclesiae plebem</i>	<i>A Sermon to People of the Church of Caesariensis</i>	PL 43	CSEL 53			
s. Dom. mont.	<i>De sermone Domini in monte</i>	<i>On the Lord's Sermon on the Mount</i>	PL 34	Zegg (1969)	CCL 35	FC 11 (1951)	NPNF 6
Simpl.	<i>Ad Simplicianum</i>	<i>To Simplicianus</i>	PL 40		CCL 44	LCC 6 (1953 — bk. 1)	WSA I.12
sol.	<i>Soliloquia</i>	<i>The Soliloquies</i>	PL 32	CSEL 89		FC 2 (1948)	NPNF 7
spec.	<i>Speculum</i>	<i>The Mirror</i>	PL 34	CSEL 12			WSA I.17
spir. et lit.	<i>De spiritu et littera</i>	<i>On the Spirit and the Letter</i>	PL 44	CSEL 60		LCC 8 (1955)	NPNF 5
symb. cat.	<i>De symbolo ad catechumenos</i>	<i>On the Creed, to Catechumens</i>	PL 40		CCL 46	FC 27 (1955)	WSA III.10 (1994)
Trin.	<i>De Trinitate</i>	<i>The Trinity</i>	PL 42		CCL 50/50A	FC 45 (1963)	NPNF 3
un. bapt.	<i>De unico baptismo contra Petilianum</i>	<i>On the One Baptism against Petilian</i>	PL 43	CSEL 53			WSA I.22

Abbreviations	Latin Titles	English Titles	Latin Editions		English Translations		
<i>util. cred.</i>	<i>De utilitate credendi</i>	<i>On the Advantage of Believing</i>	PL 42	CSEL 25.1	LCC 6 (1953)	NPNF 3	WSA I.8
<i>util. jejun.</i>	<i>De utilitate jejunii</i>	<i>On the Advantage of Fasting</i>	PL 40		FC 16 (1952)	PS 85 (1951)	WSA III.10 (1994)
<i>vera rel.</i>	<i>De vera religione</i>	<i>On True Religion</i>	PL 34	CSEL 77	LCC 6 (1953)		WSA I.8
<i>vers. mens.</i>	<i>Versus in mensa</i>	<i>A Table Verse</i>	Riese 40				
<i>vers. Nab.</i>	<i>Versus de s. Nabore</i>	<i>Verses on St. Nabor</i>	Riese 8	PLS 2,356f			
<i>vid. Deo</i>	<i>De videndo Deo</i> (ep. 147)	<i>On Seeing God</i> (Letter 147)	PL 33	CSEL 44	FC 20 (1953)	Clark (1984)	WSA II.2
<i>virg.</i>	<i>De sancta virginitate</i>	<i>On Holy Virginity</i>	PL 40	CSEL 41	FC 27 (1955)	NPNF 3	WSA I.9 (1999)

Sources

- P. Abulesz, S. A. Augustini *De Genesi contra Manicheos libri duo. De octo quaestionibus ex Veteri Testamento* (diss., Vienna, 1972).
- R. Anastasi, *Aurelii Augustini Psalms contra partem Donati* (Padova, 1957).
- Bazant = J. L. Bazant-Hegemark, *Aurelii Augustini Liber ad Orosium contra Priscillianistas et Origenistas, Sermo adversus Iudaeos, Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* (diss., Vienna, 1969).
- M. P. Ciccacese, "Il Contra adversarium legis et prophetarum di Agostino," *Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei. Memorie* 8.25.3 (1981), 283-425.
- M. Clark, *Augustine of Hippo: Selected Writings. The Classics of Western Spirituality* (Ramsey, N.J.: Paulist Press, 1984).
- M. Dods, ed., *The Works of Aurelius Augustinus*, 15 vols. (Edinburgh, 1871-76).
- F. Dolbeau, *Augustin d'Hippone. Vingt-six sermons au peuple d'Afrique* (Paris: Études Augustiniennes, 1996).
- R. Giomini, A. Augustinus. "De rhetorica" *Studi Latini e Italiani* 4 (1990): 7-82.
- H. Keil, *Grammatici latini* 5 (Hildesheim, 1961; Lipsiae, 1868).
- G. Lawless, *Saint Augustine and His Monastic Rule* (Oxford: Clarendon Press, 1987).
- M. A. Lesousky, *The De Dono Perseverantiae of Saint Augustine* (Washington, D.C., 1956).
- M. F. McDonald, *Saint Augustine's De Fide Rerum Quae Non Videntur* (Washington, D.C. 1950).
- F. O'Brien, *Sancti Aurelii Augustini Sermo "De patientia"* (Washington, D.C., 1970).
- J. J. O'Donnell, *Augustine: Confessions* 1-3 (Oxford, 1992).
- M. Pelegrino, *Possidio. Vita di S. Agostino* (Alba, 1955).
- B. D. Jackson and J. Pinborg, *Augustine, De Dialectica* (Dordrecht/Boston, 1975).
- A. Riese, *Anthologia latina* 1/2 (Amsterdam, 1964; Lipsiae, 1906).
- L. Verheijen, *La Règle de saint Augustin* (Paris, 1967).
- A. Zegg, S. Aurelii Augustini *De sermone Domini in monte libri duo* (diss., Vienna, 1969).

Augustine's Works (Dates and Explanations)

Titles	Dates	Explanation/Clarification
<i>Contra Academicos</i>	Nov. 386–Mar. 387	Also called <i>De Academicis</i> ; cf. G. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 31, 149, 159; the dates for the dialogues could refer to the time of the dialogues or the time when they were written down. G. Madec, "L'historicité des Dialogues de Cassiciacum," <i>REAug</i> 32 (1986): 207–31, esp. 223–24.
<i>Contra Adimantum Manichei discipulum</i>	394	F. Decret "Adimantus," <i>AugLex</i> 1:94–95
<i>Admonitio donatistarum de Maximianistis</i> [lost]	406	
<i>Annotationes in Job</i>	399	
<i>Contra adversarium legis et prophetarum</i>	419/420	See the reference to civ. Dei 14 at 1.14.19.
<i>De adulterinis coniugiis</i>	419/420	
<i>De agone Christiano</i>	396	
<i>De anima et eius origine</i>	419/420	Also entitled <i>De natura et origine animae</i> .
<i>De animae quantitate</i>	387/388	Also entitled <i>De quantitate animae</i> .
<i>De arithmetica</i> [lost]	387	See the note for <i>De musica</i> .
<i>De baptismo</i>	400/401	
<i>De beata vita</i>	Nov. 386–Mar. 387	See the note for <i>Contra Academicos</i>
<i>De bono coniugali</i>	401	
<i>De bono viduitatis</i>	414	
<i>Breviculus conlationis cum Donatistis</i>	June 411	Written before <i>De gratia Testamenti Novi</i> ; see ep. 139.3.
<i>De cathecizandis rudibus</i>	399	Cf. G. Madec, "La date de composition . . . ," 233–37.
<i>Ad catholicos fratres</i>	402/405	Also called <i>De unitate ecclesiae</i> . See M. Moreau, <i>AugLex</i> 1:808–15.
<i>Contra quod attulit Centurius a Donastis</i> [lost]		
<i>De civitate Dei</i>	413/427	Books 1–3 finished by Sept. 413; bks. 4–5 by 415 (ep. 169); in 417 Augustine was working on bk. 11 (<i>Orosius, hist.</i> , prol.); bks. 15–16 were written after the <i>Quaestiones in Heptateuchum</i> and <i>Locutiones</i> ; in 425 Augustine was working on bk. 18 (ep. 184A.3.5; 425 (18); the work was finished by 427.
<i>Confessiones</i>	397/401	Cf. A. Solignac, <i>Confessiones</i> , BA 13, 45–54.

AUGUSTINE'S WORKS (DATES AND EXPLANATIONS)

<i>Conlatio cum Maximino Arianorum episcopo</i>	427/428		
<i>De consensu evangelistarum</i>	399/400 ?		
<i>De continentia</i>	418/420		Cf. D. Hunter, "The Date and Purpose of Augustine's <i>De continentia</i> ," <i>AugStud</i> 26, no. 2 (1995): 7-24; and M. Rackett, "Anti-Pelagian Polemic in Augustine's <i>De continentia</i> ," <i>AugStud</i> 26, no. 2 (1995): 25-50.
<i>De correctione Donatistarum</i> (ep. 185)	417		Cf. Goldbacher, CSEL 58, p. 47.
<i>De correptione et gratia</i>	426/427		
<i>Ad Cresconium grammaticum partis Donati</i>	405/406		See <i>Retr.</i> 2.26. On Cresconius, see J. Pépin, <i>Saint Augustin et la dialectique</i> (Villanova: Villanova University, 1976); A. C. De Veer, <i>BA</i> 31:48-50.
<i>De cura pro mortuis gerenda</i>	422		
<i>De dialectica</i>	387		See the note for <i>De musica</i> . Cf. J. Pinborg, "Das Sprachdenken der Stoa und Augustins Dialektik," <i>Classica et Mediaevalia</i> 23 (1962): 148-77; Augustine, <i>De dialectica</i> , trans. with introduction and notes by B. Darrell Jackson; text by J. Pinborg (Dordrecht-Boston, 1975); J. Pépin, <i>Saint Augustin et la dialectique</i> (Villanova: Villanova University, 1976).
<i>De disciplina Christiana</i>	398		
<i>De diversis questionibus octaginta tribus</i>	388/396		Some of these questions were written in Thagaste, others while Augustine was in the monastery in Hippo.
<i>De divinatione daemonum</i>	406		
<i>De doctrina Christiana</i>	396; 426/427		Cf. G. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 161. Bks. 1-3, 25, and 37 were written just after Augustine was ordained a bishop, perhaps before April 4, p. 39; the rest (bks. 3, 26, and 38-4) was written at the time of the <i>Retractationes</i> .
<i>Contra Donatistas</i>	411		Also called <i>Contra partem Donati post gesta</i> ; cf. ep. 139.3; written before <i>De gratia Testamenti Novi</i> .
<i>De duabus animabus</i>	392/393		
<i>De octo Dulcitii questionibus</i>	424		O. Perler and J. L. Maier, <i>Les voyages</i> , 373-78. A. Mutzenbecher, "Zur Datierung von Aug. 'De octo Dulcitii qq,'" <i>SE</i> 19 (1969-70): 365-79.
<i>Gesta cum Emerito</i>	Sept. 20, 418		G. Madec, "Introduction . . . ," 156-57.
<i>Ad Emeritum episcopum Donatistarum post conlationem</i> [lost]	415		
<i>Enarrationes in Psalmos</i>	392/422		Cf. H. Rondet, "Essais sur la chronologie des 'Enarrationes in Psalmos,'" <i>BLE</i> 61 (1960): 111-27. Commentary on Ps. 1-32 dated to 392; on Ps. 119-133 from 406-7; A.-M. La Bonnardière, <i>Recherches</i> , 19-53; in 415 (ep. 169) Augustine wrote on some psalms that had not been treated: 67, 71, and 77; in 422 he wrote on Ps. 118 in 32 <i>sermiones</i> (en. Ps. 118, prooemium).
<i>Enchiridion ad Laurentium de fide spe et caritate</i>	421/422		Written after Jerome's death (Sept. 420).

AUGUSTINE'S WORKS (DATES AND EXPLANATIONS)

<i>Epistulae</i> . See table <i>Epistulae</i> , pp. 299-305.	386/430	See the separate list for the <i>Epistles</i> ; N.B. the new "Divjak" letters have their own enumeration: <i>ep. 1*-29*</i> .
<i>Contra epistulam Donati heretici</i> [lost]	393/395	
<i>In epistulam Johannis ad Parthos tractatus</i>	406/407	
<i>Contra epistulam Manichaei quam vocant fundamenti</i>	397	
<i>Contra epistulam Parmeniani</i>	400	
<i>Contra duas epistulas Pelagianorum</i>	421	Brought to Pope Boniface by Alypius; cf. <i>c. Jul. imp.</i> 1.85; 2.178.
<i>Epistulae ad Romanos inchoata expositio</i>	394/395	This work resulted from conversations at the First Council of Carthage (June 26, 394). Cf. Perler-Mater, <i>Les Voyages</i> , 162-63.
<i>De excidio urbis Romae</i>	411	
<i>Expositio epistulae ad Galatas</i>	394/395	Written in Hippo after the First Council of Carthage.
<i>Expositio epistulae Iacobi ad duodecim tribus</i> [lost]		
<i>Expositio quarundam propositionum ex epistula apostoli ad Romanos</i>	394/395	
<i>Contra Faustum Manicheum</i>	397/399	
<i>Contra Felicem Manicheum</i>	Dec. 7/12, 404	See G. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 151-53, for a discussion of the difficulties with this date.
<i>De fide et operibus</i>	413	
<i>De fide et symbolo</i>	Oct. 8, 393	Delivered to the bishops gathered at the council of Hippo. Cf. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 40.
<i>De fide rerum invisibilium</i>	400	
<i>Acta contra Fortunatum Manicheum</i>	Aug. 28-29, 392	Possidius 6; <i>retr.</i> 1.16.1/2
<i>Contra Gaudentium</i>	419	Dated by M.-F. Berrouard, arguing from <i>ep. 23A*</i> . Written after Augustine's encounter with Emeritus; BA 46B:541.
<i>De gestis Pelagii</i>	end of 416 or in 417	Written at the end of 416 or beginning of 417; Y.-M. Duval, BA 46B:430ff.
<i>De Genesi ad litteram</i>	401/415	
<i>De Genesi ad litteram imperfectus liber</i>	393/394; 426/427	
<i>De Genesi adversus Manicheos</i>	388/389	
<i>De geometrica</i> [lost]	387	See the note for <i>De musica</i> .

AUGUSTINE'S WORKS (DATES AND EXPLANATIONS)

<i>De grammatica</i>	387	See the note for <i>De musica</i> . Cf. V. Law, "St. Augustine's 'De grammatica': Lost or Found?" <i>RechAug</i> 19 (1984): 155-83, who shows that the vestiges of <i>De grammatica</i> are found in the so-called <i>Ars augustini pro fratribus mediocritate brevata</i> ; cf. U. Pisani, "Gli scritti grammaticali attribuiti a S. Agostino," in <i>Miscellanea di studi agostiniani in onore di P. Agostino Trapè, Augustinianum</i> 25 (1985): 361-83.
<i>De gratia et libero arbitrio</i>	426/427	
<i>De gratia Christi et de peccato originali</i>	418	Written in Carthage: Perler-Maier, <i>Les voyages</i> . . . , 344.
<i>De gratia Testamenti Novi</i> (ep. 140)	412	
<i>De haeresibus</i>	428	
<i>Contra Hilarum</i> [lost]	398	See G. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 93; although lost, this work was still known in Mainz in the ninth century; E. Dekkers, "Sur la diffusion au moyen âge des oeuvres moins connues d'Augustin," in <i>Homo spiritualis, Festgabe für Luc Verheijen</i> (Würzburg, 1987), 446-59.
<i>De immortalitate animae</i>	387	
<i>Ad inquisitiones Januarii</i> (ep. 54-55)	400	
<i>In Iohannis evangelium tractatus</i>	406/421?	Cf. M. Le Landais, <i>Études augustiniennes</i> (Paris, 1953), 9-95 (on the context for <i>Jo. ev. tr. 1-16</i>); A. M. La Bonnardière, <i>Recherches de chronologie augustiniennes</i> (dating <i>Jo. ev. tr. 1-16</i> to 406/407 with <i>Jo. ep. tr.</i>); D. F. Wright, <i>JTS</i> , n.s. 15 (1964): 317-30 (on <i>Jo. ev. tr. 20-22</i>); M. F. Berrouard, in <i>BA</i> 71:29-35 (accepting 406/7 for <i>Jo. ev. tr. 1-16</i>) and <i>BA</i> 72:18-46 (dating <i>Jo. ev. tr. 17-19</i> and 23-54 to 414, <i>Jo. ev. tr. 20-22</i> to 419/20). <i>Jo. ev. tr. 55-124</i> were written beginning in 419; M.-F. Berrouard, <i>Les lettres</i> . . . <i>Divjak</i> (Paris, 1983), 301-27 and <i>BA</i> 74A:8-49.
<i>Adversus Iudaeos</i>	428/429	
<i>Contra Iulianum</i>	421/422	
<i>Contra Iulianum opus imperfectum</i>	429/430	
<i>De libero arbitrio</i>	387/388-395	Books 2 and 3 were finished at Hippo between 391 and 395; cf. G. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 34, 42, 160.
<i>Contra litteras Petiliani</i>	400/403	See B. Quinot, <i>BA</i> 30:17-41.
<i>Locutionum in Heptateuchum</i>	419/420	
<i>De magistro</i>	389	
<i>De Maximianistis contra Donatistas</i> [lost]	412	
<i>Contra Maximinum Arianum</i>	427/428	
<i>De mendacio</i>	394/395	
<i>Contra mendacium</i>	420	
<i>De moribus ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum</i>	387/388	Finished after returning to Africa; cf. G. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 35, 160.

<i>De musica</i>	387/391	This work was completed in Thagaste; cf. G. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 31-33 and 36. The <i>Disciplinarum libri</i> also included <i>De arithmetica</i> , <i>De dialectica</i> , <i>De geometrica</i> , <i>De grammatica</i> , <i>De philosophia</i> , and <i>De rhetorica</i> . Of these latter works, composed in Milan in Lent 387 (Mar. 14-Apr. 25), several have not survived.
<i>De natura boni</i>	399	
<i>De natura et gratia</i>	415 spring	M. F. Berrouard, "Les lettres 6* et 19* de s. Aug." <i>REAug</i> 27 (1981): 264-67; and Y.-M. Duval <i>BA</i> 46B:511, and "La date du <i>De natura</i> de Pelage," <i>REAug</i> 36 (1990): 257-83.
<i>Contra nescio quem Donatistam</i> [lost]	405	Cf. G. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 93. The title should be corrected to refer to the Donatists of Moxor, according to the <i>Indiculus</i> of Possidius 6.10 (D. De Bruyne, "Une énigme dans la liste des écrits d'Augustin rédigée par Possidius," <i>MA</i> 1:317-19).
<i>De nuptiis et concupiscentia</i>	419/421	Book 1 in 418/419; bk. 2 in 420/21. See M. F. Berrouard, "Un tournant dans la vie de l'Eglise d'Afrique: les deux missions d'Alypius en Italie à la lumière des lettres 10*, 15*, 16, 22, and 23A* des Augustin," <i>REAug</i> 31 (1985): 46-70; "Alypius," <i>AugLex</i> 1:260-65.
<i>De opere monachorum</i>	401	
<i>De ordine</i>	Nov. 386-Mar. 387	At Cassiciacum. Perler-Maier, <i>Les Voyages</i> . . . , 189-190. See n. 2.
<i>De origine animae</i> (ep. 166)	415	
<i>De patientia</i>	417/418	
<i>Contra partem Donati</i> [lost]	before 411	
<i>De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum</i>	411	Cf. M. Moreau, "Le dossier Marcellinus dans la Correspondance de St. Aug.," <i>RechAug</i> 9 (1973): 139; F. Refoué, "Datation du premier concile de Carthage contre le Pelagiens et du Libellus fidei de Rufin," <i>REAug</i> 1963, 41-49; B. Delaroche, "La datation du <i>De peccatorum meritis et remissione</i> ," <i>REAug</i> 41 (1995): 37-57.
<i>De perfectione iustitiae hominis</i>	415	Includes the <i>Definitiones</i> of Caecilius
<i>De dono perseverantiae</i>	428/429	With <i>De praedestinatione sanctorum</i> , this is one work; <i>BA</i> 24:437, n. 1.
<i>De philosophia</i> [lost]	387	See the note for <i>De musica</i> .
<i>De praedestinatione sanctorum</i>	428/429	With <i>De dono perseverantiae</i> , this is one work; <i>BA</i> 24:437, n. 1.
<i>De praesentia Dei</i> (ep. 187)	417	
<i>Contra Priscillianistas</i>	415	
<i>Probatum et testimonium contra Donatistas</i> [lost]	405	See G. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 93; although lost, this work was still known in Mainz in the ninth century; see E. Dekkers, "Sur la diffusion au moyen âge des oeuvres moins connues d'Augustin," in <i>Homo spiritualis: Festgabe für Luc Verheijen</i> (Würzburg, 1987), 450.
<i>Psalms contra partem Donati</i>	393/394	
<i>De pulchro et apto</i> [lost]	381/382	

AUGUSTINE'S WORKS (DATES AND EXPLANATIONS)

<i>Quaestiones in Heptateuchum</i>	419/420	<i>Qu. Gen.</i> (bk. 1); <i>Qu. Exod.</i> (bk. 2); <i>Qu. Lev.</i> (bk. 3); <i>Qu. Num.</i> (bk. 4); <i>Qu. Deut.</i> (bk. 5); <i>Qu. Josh.</i> (bk. 6); <i>Qu. Judg.</i> (bk. 7)
<i>Quaestiones evangeliorum</i>	399/400	
<i>Quaestiones expositae contra paganos</i>	408/409	
<i>Quaestiones XVII in Matthaeum</i>	399-400	
<i>Quaestiones expositae contra paganos</i>	408/409	
<i>De octo questionibus ex Veteri Testamento</i>	419	Authenticity controversial; defended and edited (ed. reprinted in CCSL) by D. De Bruyne, <i>MA</i> 2:327-40.
<i>Regula: oburgatio</i> (ep. 211)	397/99	After L. Verheijen, <i>La Règle de saint Augustin</i> (Paris, 1967), and G. Lawless, <i>Saint Augustine and His Monastic Rule</i> , the <i>ordo monasterii</i> , <i>oburgatio</i> , and <i>praeceptum</i> may be accepted as authentic (critical texts at Verheijen, 1:148-52, 1:105-7, and 1:417-37; reprinted in Lawless, <i>Rule</i> , 74-108).
<i>Regula: ordo monasterii</i>	397/399	
<i>Regula: praeceptum</i>	397/399	
<i>Retractationes</i>	426/427	
<i>De rhetorica</i>	387	See the note for <i>De musica</i> . Cf. K. Barwick, "Augustinus Schrift de rhetorica und Hermagoras von temnos," <i>Philologus</i> 105 (1961): 186-218.
<i>Contra Secundinum Manicheum</i>	399	
<i>De sententia Jacobi</i> (ep. 167)	415	
<i>Sermones</i> See table <i>Sermones</i> , pp. 774-89.	392/430	The <i>Sermones post Maurinos [et post Morinum] reperti</i> are designated by conventional abbreviations, e.g., <i>s. Den.</i> , <i>s. Frang.</i> , <i>s. Guelf.</i> ; most are published in <i>MA</i> 1, others (esp. <i>s. Lambot</i>) have been published since in <i>Revben</i> and <i>REAug</i> . For details, see Verbraken, supplemented by the list at <i>AugLex</i> 1:xxxix.
<i>Contra sermonem Arianorum</i>	419	Cf. M. F. Berrouard, "L'activité de s. Augustin du 11 septembre au 1er décembre 419 d'après la lettre 23A* à Possidius de Calama," <i>Le lettres de s. Augustin découvertes par Johannes Dryjak</i> (Paris, 1983), 301-27, esp. 310.
<i>Sermo ad Caesariensis ecclesiae plebem</i>	418	
<i>De sermone Domini in monte</i>	393/395	
<i>Ad Simplicianum</i>	396/398	A. Mutzenbecher, <i>CCL</i> 57:xviii and <i>CCL</i> 44:xxx-xxxiii; cf. G. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 142-44, 161. This was Augustine's first work as a bishop.
<i>Soliloquia</i>	Nov. 386-Mar. 387	See the note for <i>Contra Academicos</i> .
<i>Speculum</i>	427	
<i>De spiritu et littera</i>	412	

AUGUSTINE'S WORKS (DATES AND EXPLANATIONS)

<i>De symbolo ad catechumenos</i>	425	
<i>De Trinitate</i>	399-422/426	Cf. G. Madec, <i>Introduction</i> . . . , 78-79, 162.
<i>De unico baptismo contra Petilianum</i>	410/11 winter	A. C. De Veer, "La date du <i>De unico baptismo</i> de saint Augustin," <i>REAug</i> 10 (1964): 35-38.
<i>De utilitate credendi</i>	391/392	
<i>De utilitate jejunii</i>	408	
<i>De vera religione</i>	390/391	See G. Madec, "Le <i>De civitate Dei</i> comme <i>De vera religione</i> ," in <i>Interiorità e intenzionalità nel "de civitate Dei" di Sant'Agostino</i> (Rome, 1991), 7-33.
<i>Versus in mensa</i>		
<i>Versus de s. Nabore</i>		
<i>De videndo Deo</i> (ep. 147)	413	
<i>De sancta virginitate</i>	401	

Sources

- P. Brown, *Augustine of Hippo* (Berkeley, 1967/1969).
A.-M. La Bonnardière, *Recherches de chronologie augustiniennne* (Paris, 1965).
G. Madec, *Introduction aux "Révisions" et à la Lecture des Oeuvres de Saint Augustin*, Collection des Études Augustiniennes. Série Antiquité 150 (Paris: Institut d'Études Augustiniennes, 1996); first published in *Le Ritrattazioni: introduzione generale* (Rome: Città Nuova Editrice, 1994).
I. J. O'Donnell, *Augustine: Confessions* (Oxford: Clarendon Press, 1992).
O. Perler and J. L. Maier, *Les voyages de saint Augustin* (Paris, 1969).
Most of these dates should be regarded as approximations; the literature indicated can provide the level of certainty. The dates in the last column depend on H. J. Frede, *Kirchenschriftsteller Verzeichnis und Sigel*, 4. aktualisierte Auflage, Vetus Latina 1/1 (Freiburg, 1995).

ЕК 2:

EK 3:

GÖRÜLMESİ GEREKEN 111 FİLM³⁴⁵

1. MEIRELLES Fernando, **The Two Popes**, Birleşik Krallık/ İtalya, (2019)
2. SCHRADER Paul, **First Reformed**, A.B.D/ Birleşik Krallık/ Avustralya, (2018)
3. OZON François, **Grace a Dieu**, Fransa/ Belçika, (2018)
4. DAVIS Garth, **Mary Magdalene**, Birleşik Krallık/Avustralya/A.B.D, (2018)
5. HYATT Andrew, **Paul, Apostle of Christ**, A.B.D, (2017)
6. LYNCH John Carrol, **Lucky**, A.B.D, (2017)
7. SCORSESE Martin, **Silence**, A.B.D/ Birleşik Krallık/ İtalya/ Meksika/ Japonya/ Tayvan, (2016)
8. REYNOLDS Kevin, **Risen**, A.B.D, (2016)
9. LARRAIN Pablo, **El Club**, Şili, (2015)
10. DORMAEL Jaco Van, **The Brand New Testament**, Fransa/ Belçika/ Lüksemburg, (2015)

³⁴⁵ İnsan için her hususta geçerli olduğu gibi; din kavramına ve özelde Hristiyanlığa dair bazı noktaları ve yaklaşımları kavramakta, sanatın cömert ve incelikli yardımlarından faydalanmanın zaruretine olan inancımız gereği bu listeyi tezimizin sonuna ekleyerek, konumuz bakımından çeşitli yönleriyle kayda değer görülebilecek filmlerin bir kısmını -tez içinde anılanlar hariç- derlemeyi amaçladık.

11. SCOTT Ridley, **Exodus: Gods and Kings**, A.B.D/ Birleşik Krallık/ İspanya, (2014)
12. CRONK Harold, **God's Not Dead**, A.B.D, (2014)
13. ARONOFSKY Darren, **Noah**, A.B.D, (2014)
14. SPENCER Christopher, **Son of God**, A.B.D, (2014)
15. ANDERSON Paul Thomas, **The Master**, A.B.D, (2012)
16. LABAKI Nadine, **Et Maintenant On Va Ou?**, Fransa/ Lübnan/ İtalya/ Mısır, (2011)
17. MORETTI Nanni, **Habemus Papam**, Fransa/ İtalya, (2011)
18. BEAUVOIS Xavier, **Des Hommes et des Dieux**, Fransa, (2010)
19. KHOTINENKO Vladimir, **Pop**, Rusya, (2009)
20. CHARLES Larry, **Religulous**³⁴⁶, A.B.D, (2008)
21. ANDERSON Paul Thomas, **There Will Be Blood**, A.B.D, (2007)
22. SCHENKMAN Richard, **The Man from Earth**, A.B.D, (2007)
23. REYGADAS Carlos, **Stellet Licht**, Meksika/ Fransa/ Hollanda/ Almanya, (2007)

³⁴⁶ *Religulous*, *Angry Buddha* (2016), *Fort he Bible Tells Me So* (2007), *Scared Sacred* (2004), *Souls of Zen* (2012), *Marjoe* (1972), *Jesus Camp* (2006) ve daha birçok belgesel filmi temsilen listede yer almıştır.

24. HOWARD Ron, **The Da Vinci Code**,³⁴⁷ A.B.D/ Birleşik Krallık/ Fransa/
Malta (2006)
25. LUNGIN Pavel, **Ostrov**, Rusya, (2006)
26. SCHRADER Paul, **Dominion: Prequel to the Exorcist**, A.B.D, (2005)
27. FERRARA Abel, **Mary**, A.B.D/ Fransa/ İtalya, (2005)
28. SCOTT Ridley, **Kingdom of Heaven**, A.B.D/ Birleşik Krallık/ Almanya/
İspanya/ Fas, (2005)
29. JENSEN Anders Thomas, **Adams Aebler**, Almanya/ Danimarka (2005)
30. TILL Eric, **Luther**, A.B.D/ Almanya, (2005)
31. GIBSON Mel, **The Passion of the Christ**, A.B.D, (2004)
32. BELLOCHIO Marco, **L'ora di Religione (Il Sorriso di Mia Madre)**, İtalya,
(2002)
33. BEAN Henry, **The Believer**, A.B.D, (2001)
34. BESSON Luc, **Jeanne D'Arc**, Fransa/ Çekya (1999)
35. SMITH Kevin, **Dogma**, A.B.D, (1999)

³⁴⁷ Bu ve *Oh, God!* (1977) benzeri birkaç film, listeye *Bruce Almighty* (2003), *Evan Almighty* (2007), *Keeping the Faith* (2000) gibi filmlerin neden dâhil edilmediğini sorgulatabilir. Muazzam bir üretim kapasitesine erişmiş Amerikan sinemasının listemize girmeye müsait her kaliteden filmini toplamaya çalışmak hem oldukça zor hem de amaçla uyumsuz olacağından bu yönde zaruri bir kısıtlamaya gidildiği söylenebilir.

36. CHAPMAN Brenda/ HICKNER Steve/ WELLS Simon, **The Prince of Egypt**, A.B.D, (1999)
37. HACKFORD Taylor, **The Devil's Advocate**, A.B.D/ Almanya, (1998)
38. DUVALL Robert, **The Apostle**, A.B.D, (1998)
39. TRIER Lars von, **Breaking the Waves**, Fransa/ Hollanda/ Norveç/ Danimarka/ İsveç/ İzlanda/ İspanya/ Birleşik Krallık, (1997)
40. HYTNER Nicholas, **The Crucible**, A.B.D, (1996)
41. IGLESIA Alex de la, **El Día de la Bestia**, İspanya/ İtalya, (1995)
42. BIRD Antonia, **Priest**, Birleşik Krallık, (1995)
43. LOACH Ken, **Raining Stones**, Birleşik Krallık, (1993)
44. CONINX Stijn, **Daens**, Belçika/ Fransa/ Hollanda, (1993)
45. DAVIES Terence, **The Long Day Closes**, Birleşik Krallık, (1992)
46. STAMBOULOPOULOS Yiorgos, **Dyo Ilioi Ston Ourano**, G.K.R.K/ Fransa/ Yunanistan, (1991)
47. ARCAND Denys, **Jesus de Montreal**, Kanada/ Fransa, (1990)
48. DUGAN John, **Romero**, A.B.D/ Meksika, (1989)

49. KIESLOWSKI Krzysztof, **Dekalog**³⁴⁸, Polonya/ Batı Almanya, (1989–1990)
50. CAVANI Liliana, **Francesco**, İtalya/ Batı Almanya, (1989)
51. SCORSESE Martin, **The Last Temptation of Christ**, Kanada/ A.B.D, (1988)
52. ANGELOPOULOS Theodoros, **Topio Stin Omihli**, Yunanistan/ Fransa/ İtalya, (1988)
53. AXEL Gabriel, **Babettes Gæstebud**, Danimarka, (1987)
54. ANNAUD Jean-Jacques, **Der Name der Rose**, Batı Almanya/ İtalya/ Fransa (1986)
55. JOFFE Roland, **The Mission**, Birleşik Krallık/ Fransa, (1986)
56. TARKOVSKY Andrei, **Offret**, İsveç/ Fransa/ Birleşik Krallık, (1986)
57. EASTWOOD Clint, **Pale Rider**, A.B.D, (1985)
58. KLIMOV Elem, **Agoniya**, S.S.C.B, (1981)
59. JONES TERRY, **Life of Brian**³⁴⁹, Birleşik Krallık, (1979)
60. TARKOVSKY Andrei, **Stalker**, S.S.C.B, (1979)
61. MARTINO Alberdo De, **Holocaust 2000**, Birleşik Krallık/ İtalya, (1977)

³⁴⁸ Bu TV film serisi, on emre dair on eserden oluşmaktadır. Bir TV dizisi değil, film serisi olduğu için listede yer verilmiştir. *2000 Jahre Christentum* (2000), *Jesus of Nazareth* (1977), *The Young Pope* (2006), *Medici* (2016), *The Borgias* (2011), *The History of God with Morgan Freeman* (2016) gibi dizi ve mini-diziler de listede bulunmasalar da ismen anılmayı hak eden yapımlardır.

³⁴⁹ *Life of Brian*, Hristiyanlık bakımından dünyada ifade özgürlüğünün sınırlarına dair fikir verebilecek olduğundan listeye dâhil edilmiştir. Bununla birlikte filmin yaratıcısı İngiliz *Monty Python* ekibine ait mizahi yapımların daha pek çoğunda ilgili örneklerle rastlamak mümkündür.

62. REINER Carl, **Oh, God!**, A.B.D, (1977)
63. BRESSON Robert, **Le Diable Probablement**, France, (1977)
64. FORMAN Milos, **One Flew Over the Cuckoo's Nest**,³⁵⁰ A.B.D, (1975)
65. ROSELLINI Roberto, **Il Messia**, İtalya/ Fransa, (1975)
66. FRIEDKIN William, **The Exorcist**, A.B.D, (1973)
67. JEWISON Norman, **Jesus Christ Superstar**, A.B.D, (1973)
68. JODOROWSKY Alejandro, **La Montaña Sagrada**, Meksika, (1973)
69. JULAWSKI Andrzej, **Diabel**, Polonya, (1972)
70. ZEFFIRELLI Franco, **Fratello Sole, Sorella Luna**, Birleşik Krallık/ İtalya (1972)
71. RUSSEL Ken, **The Devils**, Birleşik Krallık, (1971)
72. ROHMER Eric, **Ma Nuit Chez Maud**, Fransa, (1969)
73. WAJDA Andrzej, **Gates to Paradise**, Birleşik Krallık/ Yugoslavya, (1968)
74. ZINNEMANN Fred, **A Man for All Seasons**, Birleşik Krallık, (1966)
75. TARKOVSKY Andrei, **Andrey Rublev**, S.S.C.B, (1966)

³⁵⁰ Hristiyanlığın çeşitli unsurlarına *Guguk Kuşu* gibi yapısal, *Viridiana* gibi simgesel göndermeler içeren filmlerin yanında *The Omen* (1976), *Blade Runner* (1982), *Amadeus* (1984), *Valhalla Rising* (2009), *Mother!* (2017) ve *Matrix* serisi gibi önemli filmler de bu konuda bahse değerdir. Ancak *Les Aventures de Rabbi Jakob* (1973), *Wajda* (2012), *Takva* (2006), *Persepolis* (2007), *Bab'Aziz* (2005), *Matir Moina* (2002), *Timbuktu* (2014), *Yoddha* (1992), *Spring, Summer, Fall, Winter...And Spring* (2003), *The Message* (1976), *Kundun* (1997), *Seven Years in Tibet* (1997), *Dharm* (2007) ya da Dardenne kardeşlerin son filmi *Le Jeune Ahmed* (2019) gibi çeşitli yapımların merkezindeki dinler bu eserlerde çok daha doğrudan işlenmiş olsalar da konumuzla yakından alakalı olmadıklarından bahsedilen filmler dışarıda bırakılmışlardır.

76. HUSTON John, **The Bible: In the Beginning**, İtalya/ A.B.D, (1966)
77. REED Carol, **The Agony and The Ecstasy**, A.B.D/ İtalya, (1965)
78. BUNUEL Luis, **Simón del Desierto**, Meksika, (1965)
79. STEVENS George/ LEAN David/ NEGUESCO Jean, **The Greatest Story Ever Told**, A.B.D, (1965)
80. HUSTON John, **The Night on the Iguana**, A.B.D, (1964)
81. BERGMAN Ingmar, **Nattvardsgästerna**, İsveç, (1963)
82. BRESSON Robert, **Proces de Jeanne d’Arc**, Fransa, (1962)
83. FLEISCHER Richard, **Barabbas**, İtalya/ A.B.D, (1961)
84. BERGMAN Ingmar, **Såsom i en Spegel**, İsveç, (1961)
85. CURTIZ Michael, **Francis of Assisi**, A.B.D, (1961)
86. BUNUEL Luis, **Viridiana**, Meksika, (1961)
87. MANN Anthony, **El Cid**, A.B.D/ İtalya, (1961)
88. BROOKS Richard, **Elmer Gantry**, A.B.D, (1960)
89. WYLER William, **Ben-Hur**, A.B.D, (1959)
90. VIDOR King, **Solomon and Sheba**, A.B.D, (1959)
91. BUNUEL Luis, **Nazarin**, Meksika, (1959)
92. ZINNEMANN Fred, **The Nun’s Story**, A.B.D, (1959)

93. BERGMAN Ingmar, **Det Sjunde Inseglet**, İsveç, (1957)
94. ROULEAU Raymond, **Les Socières de Salem**, Fransa/ Doğu Almanya, (1957)
95. DeMILLE B. Cecil, **The Ten Commandments**, A.B.D, (1956)
96. DREYER Carl Theodore, **Ordet**, Danimarka, (1955)
97. HITCHCOCK Alfred, **I Confess**, A.B.D/ Kanada, (1953)
98. ALLEGRET Yves/ AUTANT-LARA Claude/ FILIPPO Eduardo De/
DREVILLE Jean/ LACROMBE Georges/ RIM Carlo/ ROSELLINI Roberto
Les Sept Péchés Capitaux, Fransa/ İtalya, (1952)
99. LeROY Mervyn/ MANN Anthony, **Quo Vadis**, A.B.D, (1951)
100. BRESSON Robert, **Journal d'un Cure de Campagne**, Fransa, (1951)
101. ROSSELLINI Roberto, **Francesco, Giullare di Dio**, İtalya, (1950)
102. DeMILLE B. Cecil, **Samson and Delilah**, A.B.D, (1949)
103. FLEMING Victor, **Joan of Arc**, A.B.D, (1949)
104. KOSTER Henry, **The Bishop's Wife**, A.B.D, (1947)
105. McCAREY Leo, **The Bells of St. Mary's**, A.B.D, (1946)
106. KING Henry, **The Song of Bernadette**, A.B.D, (1944)
107. DeMILLE B. Cecil, **The Sign of the Cross**, A.B.D, (1932)

108. DREYER Carl Theodor, **La Passion de Jeanne d'Arc**, Fransa, (1928)

109. DeMILLE B. Cecil, **The King of Kings**, A.B.D, (1927)

110. DeMILLE B. Cecil, **The Ten Commandments**, A.B.D, (1923)

111. CHAPLIN Charles, **The Pilgrim**, A.B.D, (1923)

ÖZET

Egemenlik kavramı, devlet teorisi ve kamu hukuku incelemeleri bakımından her zaman merkezi bir konuma sahip olmuştur. Bu çalışma, modern egemenliğin mekânsal ve düşünsel kaynaklarına, dolayısıyla özellikle Yeni Çağ Batı Avrupası'nı şekillendiren tarihi ve entelektüel köklere ışık tutmak amacına yöneliktir. Bu kökler içinde bilhassa Augustinus Aurelius, İlk Çağ'dan günümüze son derece hayati etkilere sahip olsa da bugüne kadar ulusal akademimizde hak ettiği ilgiyi görememiştir ve çalışmamız, alandaki bu eksikliği gidermek hedefine yönelik mütevazı bir katkı sunmayı amaçlar.

Anahtar Kelimeler: Egemenlik, Hristiyanlık, Augustinus Aurelius, İktidâr, Politik Teoloji

ABSTRACT

The concept of sovereignty has always been central to state theory and public law studies. This study aims to shed light on the spatial and intellectual sources of modern sovereignty, and hence the historical and intellectual roots that shape the Western Europe in particular. Within these roots, especially Augustinus Aurelius, has had vital effects from the First Age to the present day, but it has not received the attention it deserves in our national academy so far and our study aims to make a modest contribution towards the aim of eliminating this deficiency in the field.

Keywords: Sovereignty, Christianity, Augustinus Aurelius, Power, Political Theology